

בין בן יהודה להרצל - מציאות ובדיון (1896-1899)

כעשר שנים בלבד זהר כוכבו של הרצל בשמי העולם היהודי ועם פטירתו בתמוז תרס"ד נודעו ארשיותיה של התנועה הציונית ומסלולה שונה. הרצל, העיתונאי הליברלי, הזר לעולמה של היהדות המסורתית והמרוחק מן המסורת הלאומית של תנועת חיבת ציון הציע ליהודים ולמדינות אירופה את פתרונה של השאלה היהודית במונחים מדיניים גלויים, המבוססים לדעתו, על צירוף אינטרסים מעצמתיים כוללים.

דעותיו של הרצל ופעלו הדיפלומטי קסמו ליהודים רבים, שראו בו את מלכם, אך בד בבד עוררה עשייתו הפומבית חששות כבדים והקימה נגדו חוגים רבים בקרב החברה היהודית בעולם. גם בארץ ישראל לא הכל קיבלו בברכה את פעילותו. אחד מחסידיו המובהקים של הרצל היה העיתונאי הירושלמי אליעזר בן יהודה, ובשל כך היו שראו בו "חסיד שוטה", "תועה ומתעה" ו"בוגד", במיוחד בעת פולמוס אונגדה (תרס"ד-תרס"ה), כשגייס את עיתוניו לתמיכה מוחלטת במנהיג שהוביל את הציונות לנתיבים טריטוריאליים שהתבררו כחסרי סיכוי. בן יהודה טען במשך שנים שהוא היה הראשון ללאומיים המדיניים, הוא שקרא את הקריאה הראשונה "ללאומיות אדמתית", והוא שהציג את ארץ ישראל כיעד ההגירה היחיד לעם היהודי, שבה יוכל לייסד לעצמו מדינה משלו, ובה תתחיינה שפתו ותרבותו. אולם, כבר בראשית דרכו הפובליציסטית, הוא היה מוכן גם לכינונה של מדינה זמנית, אם הנסיבות הפוליטיות לא תאפשרנה את הקמתה בארץ ישראל, ובלבד שתהיה סמוכה לה וכך כתב בשנת תרמ"ב (1882):

אם נגזר עלינו לבלתי האחו בארץ אבותינו, הנה [...] לא נערץ בכל זה לאחינו לבלתי ילכו להאחו שמה [...] והיה אם בוא יבוא היום אשר יואל השלטן ברחמי לבטל את הגזרה עלינו, יקל להם להאחו בארץ הזאת הקרובה למקום מושבם.¹

כינונה של מדינה ליהודים, או ריכוזם של היהודים בטריטוריה משל עצמם, היוו עיקרון ראשון במעלה בתפיסתו הלאומית-מדינית של בן יהודה. מערכת היחסים שנרקמה בין בן יהודה להרצל הייתה מיוחדת במינה; היא לא נותרה רק ברמה האידיאולוגית המוכנת מאליה בין האיש שחלם על מדינה ליהודים לבין המנהיג הציוני החותר להגשים את החלום, אלא, חרגה הרבה מעבר לה. היא

1. "תשועת שעה", חכצלת, 36 (14 ביולי 1882).

הייתה חרסטרית בכיוונה ונפתלת באופיה. שלושה מכתבים ששלח בן יהודה מקושטא אל הרצל בווינה, המתפרסמים לראשונה, הם עדות מיוחדת במינה להבנת יחסו של בן יהודה אל המנהיג הציוני, ומכתביו, מאותם הימים אל רעייתו חמדה בירושלים, תורמים רבות לפיענוח יחס מופלא זה. רבים מן המכתבים ששלח בן יהודה מקושטא, מווינה ומפאריס אל חמדה נפגעו מאד והקריאה בהם קשה ביותר ולעיתים בלתי אפשרית. המכתבים הללו מעידים גם על תהליך גיבוש עמדותיו הפוליטיות של בן יהודה, שהקדימו את זמנו, ואת ראשיתו של הקרע בתנועה הציונית.

א. תמיכת הירושלמים

זמן קצר לאחר פירסום חיבורו האוטופי של הרצל 'מדינת היהודים', העטיר עליו בן יהודה בהצבי שבחים נלהבים:

המחברת של סופר העתון הכללי נ' פריאה פרסה [Neue Freie Presse] דר' הרצל שנתפרסמה עתה, עושה רושם גדול בכל הארץ. אפילו היתר מתבוללים לא יוכלו לבטל דברי סופר מפרסם כזה, אחד היתר מצוינים באוסטריה. תכן הצעת דר' הרצל היא כי היהודים ייסדו חברה גדולה בסכום כסף גדול ויקנו להם באיזה מקום ארץ להכין שם, בהסכמת הממשלות, מדינה להם לעצמם. דר' הרצל מסים את הקדמתו בדברים האלה: הדבר תלוי עתה בהיהודים בעצמם אם תשאר ההצעה הזאת רק ספור בדוי או תהי' למעשה. אם הדור הנכחי עוד איננו ראוי לזה, נקוה כי יקום דור אחר יתר טוב, יתר הגון. היהודים אשר יחפצו בזה הם ישיגו את חפצם, והם יהיו ראויים והגונים להמעשה הגדול הזה.²

פירסומה של רשימה מעין זו, לא חייב את מידת הזהירות הנצרכת באימפריה העות'מאנית, שאסרה כל ביטוי לאומי בעיתוניה, ואסרה אפילו להשתמש "בנקודות מיותרות וברוחים לבנים כי אלה היו נותנים מקום למחשבות מסוכנות",³ שהרי לא דובר בה כלל על המקום שבו תתכונן מדינת היהודים המוצעת. סמוך להופעתו של החיבור בנוסחו העברי, פירסם המתרגם, מיכל בערקאוויטש, מזכיר אגודת 'ציון' בווינה, הבהרה מטעמו של הרצל ובה קבע, כי את מדינת היהודים אפשר יהיה לייסד רק בארץ ישראל וכי לשון המדינה תוכל להיות רק עברית.⁴

כשלכל היה ברור, כי המדינה היהודית המוצעת תתכונן בארץ ישראל, נאספו אחדים מיקירי ירושלים, שאזרו עוז בנפשם, ושיגרו אל הרצל מכתב תמיכה נלהב. המכתב נוסח בידי של אפרים כהן-רייס, מנהל בית ספר 'למל' בשם של הסוחר זאב (וילהלם) גרוס; המורה, דוד ילין; הרופא, ד"ר יוסף ירמנס;⁵ המורה, זאב יעבץ; העורך והסופר, אברהם משה לונץ; העסקן וסופר בית החולים "ביקור חולים",

2. "חדשות בישראל", הצבי 24 (כח באדר תרנ"ו), עמ' צד. הנוסח המקורי בגרמנית ראה אור ב-14 בפברואר 1896. הנוסח העברי, כב באלול תרנ"ו, 25.9.1896.

3. "הגזירות על העיתונות בימי עבד אל חמיד", הצבי, 70 (יא בטבת תרס"ח), עמ' 2-3.

4. המגד, 23 (11 ביוני 1896), עמ' 184-185.

5. בכיווגריה שלו על הרצל (מכתב הרצל, כרך י, תל-אביב תשכ"א, עמ' 168), לא הזכיר א' ביין

יחיאל מיכל פינס; מנהל בית היתומים הפרנקפורטי, ד"ר אליעזר גרינהוט ואליעזר בן יהודה, בוו הלשון:

ד"ר נכבד מאד! בתולדות עם ישראל בשנת ה' תרנ"ו, שאנו עומדים על סיומה, יזהיר לעולמים באותיות זהב שם אחד, שמו של האיש, שנעשה על-ידי הכתב המדיני הנהדר שלו מלאך-שלום לעמים, ולעמו שלו אור ומאור. [...] גם אם יעברו שנים רבות עד שהרעיון הגדול ייהפך למציאות, הרי בניו הנאמנים של העם היהודי יחזיקו ברעיון המדינה היהודים בתקווה ובאמון גמורים, הם ירחשו רגשי תודה והערצה לאיש, שנתן לאמונה הישנה כוחות ניקה חדשים. [...] נתונים לך, ד"ר נכבד מאד, גם לבבות של אלפי אנשים בארץ מכורתנו באהבה ובתודה, לבבות של אלפים, שהאמונה והתקווה, יראת השמים ונאמנות הביאו אותם לארץ האבות, והם מפנים את עיניהם בהתמסרות וכבוד אליך, כאל הפרשן הטוב ביותר של רגשותיהם שבצמקי הלב ושל רצונותיהם החזקים ביותר. [...] מירושלים העתיקה והנערצת אנו אומרים לך "חוק ואמץ"; היה חזק ואמץ במלחמה למען הזכויות, הכבוד, החופש והאור של עמנו.⁶

אליעזר גרינהוט⁷ ואליעזר בן יהודה, עורך הצבי, לא חתמו על המכתב. הם צרפו אליו את כרטיסי הביקור שלהם.

במכתבו של כהן-רייס נרמזו כאילו נמנע בן יהודה מלחתום, הואיל וחשש להיענש פעם נוספת מידם של התורכים, אם יפול המכתב לידיהם. והוא הרי לא שכח את מעצרו ואת משפטו בשנת תרנ"ד, כשהורשע כמורד במלכות וחש על בשרו את נחת זרועה של הממשלה העות'מאנית.⁸

בן יהודה ידע היטב מפיו של אליהו שייד, בא כוחו של רוטשילד בארץ ישראל, על הנזקים הרבים הצפויים ליישוב היהודי מפעילותו הדיפלומטית של הרצל בקושטא, שהרי המתח בין הבראון לבין חובבי ציון החל שנים קודם להופעת הרצל. כבר ב-1893 נשלח שייד לקושטא כדי לרכך את יחסה של הממשלה לעלייה ולרכישת קרקעות. במכתבו אל אוסישקין לגלג בן יהודה על המפקקים ביכולתו של שייד "הקנה הרצון שאין להשען עליו", לבטל את רוע הגזרה. הוא תהה "אם לאחריים המסגלים אין חסרונות אחרות [!] המכריעות את הכף נגד המעלות האלה". והוסיף בן יהודה, "אתה אומר כי גזרה היא מלפני הנדיב שלא יתערבו חו"צ [חובבי ציון] בהסרת המכשולים. [...] אינני יודע עד כמה צודקת טענת אחדים מפקידי הנדיב כי חו"צ קלקלו", אולם לדעתו יש לתבוע חד-משמעית "אחדות כל חו"צ, ואחדות עם

את שמו. ד"ר אהרן יוסף ירמנס (1859–1924), עלה ב-1890 ושימש שנים כרופא בחברון מטעם האגודה "למען ציון". ב-1905 עבר לירושלים ונתרם לפעילות ציבורית. היה ממנסחי כרוז העירוד להרצל לקראת ביקורו בעיר.

6. ראה הערה 2. תרגומו העברי בידי ישראל קלויזנר, וראו: "תגובת הישוב היהודי על קריאתו של הרצל", בתוך: ואם בגבורות – אסופת פרקי עיון. מנחה לראובן מס ולרעיתו, ירושלים תשל"ד, עמ' 302–303; חזר ונדפס בספר העלייה הראשונה, ב, (ערך: מ' אליאב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 288–289.

7. אליעזר הלוי גרינהוט (1850–1913), יליד הונגריה נתמנה לנהל את בית היתומים הפרנקפורטי במקום זאב (וילהלם) הרצברג, בהמלצת הרב הילרסהיימר. קיים קשרים הדוקים עם הקונסוליה הגרמנית. ממיסדי המזרחי.
*8. י. קניאל, כן יהודה בבית האסורים, חנוכה תרנ"ד/1893 (איגרות), ירושלים תשמ"ד.

הנדיב! ⁸ פעילותו של שייד בקושטא עלתה יפה ובסוף שנת 1894, לאחר פגישתו עם הסולטאן (3.12.1894) בוטל האיסור על העלייה וההתיישבות בגולן, וניתן לבארון רישיון ליישב על אדמותיו מאתיים ויותר משפחות מדי שנה בשנה. ביולי 1896, זמן קצר לאחר ביקורו של הרצל בקושטא, קיבל הוואלי של דמשק פקודה לגרש את המתיישבים היהודים מן החורן, וסמוך לכך נצטוו גם יהודי הרטוב לעזוב את מושבתם. במאמצים מרובים הצליח שייד לבטל את הגזרה, אולם נאסרה בנייה במקום ונמנעה האפשרות להגדיל את מספרם של המתיישבים. מכאן יובן יחסו של שייד למעשיו של הרצל המחבלים במפעליו של הבארון.

במכתביו אל צדוק קאהן [צדוק הכהן], הרב הראשי ליהודי צרפת ומן המקורבים ביותר אל בית רוטשילד, הדגיש שייד, כי הרצל הוא 'משוגע' הפוגע במישרין ברעיון יישוב ארץ ישראל, וגורם לגירושם של איכרי המושבות.⁹

בן יהודה היה מודע היטב לעמדתו השלילית של הבארון רוטשילד כלפי רעיונותיו של הרצל, והוא, שכל קיומו וקיום עיתונו באו מידיו של הבארון, לא יכול היה להסתכן בתמיכה גלויה בהרצל, למרות שבכל הוויתו העריץ אותו והיה לחסידו המושבע. את תשובתו לנאמניו הירושלמים, ניסח הרצל במכתבו לוילהלם גרוס,¹⁰ ובו ציין, כי דבריהם "הסבו לי שמחה רבה. אבקש ממך, הוסיף הרצל, לומר תודתי הנלבכה. [...] אתם תושבי המקום, שהוא לנו הציונים המקום האידיאלי, וכבר משום כך אתם לנו ידידים נאמנים". הרצל גילה לתומכיו על כישלון ראינו אצל הבארון רוטשילד (19.7.1896), ש"סיומו ללא פרי". הוא דיווח גם על פנייתו של צדוק קאהן אליו ובה ההאשמותיו של שייד בדבר הקשחת ידה של הממשלה על המושבות, וכתוצאה ממגעיו הדיפלומטיים, הוציאו השלטונות צווי גירוש נגד איכרים והגבילו את הכניסה לארץ. הוא פנה אל 'השער העליון' בקושטא בשאלה האם יש ממש בשמועות שהופרחו כנגדו, וזה, באמצעות השגריר התורכי בווינה, הכחיש את הדברים. אולם, השמועות לא פסקו; במכתב נוסף ששלח קאהן אל הרצל, הוא טען מפי שייד, כי מאז שקיבל הרצל את ההבטחות מן 'השער העליון', לאחר פגישתו עם הוויזר הגדול, ח'ליל ריפעת פאשא (25-27 ביוני) ציווה השולטן לגרש את היהודים מן הגולן ומן המושבה הרטוב.

הרצל ביקש מגרוס להקים ועדה מכין חבריו כדי לברר האם לפקודות הגירוש הללו קשר כלשהו לשתדלנותו בבירת האימפריה.¹¹ גרוס פנה איפוא לחבריו ובהם גם אל בן יהודה, וזה כתב לו בתשובה את הדברים הבאים:

'שאל שאלני ככודו אדות השתדלות דר' הרצל מה דעתי אם באמת כדעת יש אומרים השתדלותו זאת גרם איזה נזק להמושבות הקימות עתה בארץ ישראל ולמהלך הישוב, ובפרט אם יש איזה יחס בין השתדלותו ובין הגזרה על אנשי ארטוף לעזוב את מקומם. והנה בדבר

8. אור ליום ו תמוז תתכ"ד (תרנ"ג), (20.6.1893), אצ"מ [א 3]/4 A24.

9. אליהו שייד מברלין אל צ. קאהן בפאריס, (2.8.1896), אצ"מ 5/3 A51.

10. זאב (וילהלם) גרוס (1857-1928), יליד הונגריה, עלה בתרמ"ח ויזר בירושלים חברה לקומיסיון וכעבור שנה יסד לה סניף ביפו. בעל מעמד שטיפח את המסחר בארץ ישראל

11. הרצל לגרוס, 18.9.1896, כתבי הרצל, איגרות, ט, (תשכ"א), עמ' 145-147; מברק הרצל לרוטשילד, 22.7.1896, שם, עמ' 125. הפקודה מראשית יולי 1896.

הנוק להישוב בכלל לא אוכל להגיד מאומה, לא הן ולא לא, יען לא נודע לי מאומה על אודות זה, אך בנוגע לארסוף, ידע ידעתי כבר, יען גם אני עסקתי בדבר, כי הגורה לא יצא מהממשלה המרכזית, רק השלטון של הצבא פה, המתנגד תמיד לשלטון הפחה הכללי הוא מצא מקום להתגדר בזה – על הפחה, וממנו יצא הדבר. ומיד כאשר הודיע החכם באשי מפה את הדבר לסטמבול להחזיר הגדול, שלח החזיר שאלה לפחה, למה ועל מה הוא עושה ככה. זה מה שידוע לי כבר.¹²

לתכתובת הזו עם הרצל לא היה כמובן כל רמז בעיתונו של בן יהודה, הצבי. ציון שמו של הרצל עלול היה להחשיד את העורך בכוונות מסוכנות ולכן, פרט לפעם אחת בה נזכר שמו של הרצל, העלים בן יהודה את זהותו בכל דיווחיו.¹³ במסגרת הסקירה על השנה החולפת, שנהג עורך הצבי לכתוב בגליון הראשון לקראת השנה החדשה, רמז בן יהודה על תחושותיו כלפי הרצל ותוכניתו המדינית:

ובתוך כלל האדם יוכל גם ישראל לרשום שנה זו בספר תולדותיו בצבעים לא כל כך שחורים כהשנים אשר קדמה. השנאה והמשטמה לעמנו אמנם [אמנם] בתקפן עומדות בכל מקום, חושך ותוהו ובוהו לא סורים ערם שוררים בכל עניינו, ובכל זאת יש דבר המזהיר מבעד להחושך הזה, ואשר יוכל להיות ללב ישראל החולה ציר ומרפא. הדבר הזה הוא התעוררות הרוח! כן, הרוח התעורר במחנה ישראל בפרט בקרב בני הנעורים, שמהם תקוות כל עם. רעיון "חבת ציון" במשמעותה היותר נעלה מצא לו עובדים במקומות אשר לא קיוונו, והם נתנו לו ארשת שפתים רנה וצלולה, אשר מלאה את כל עולמנו.¹⁴

מעתה ואילך נכרכה נפשו של בן יהודה בהרצל ובמהלכיו המדיניים. הוא עקב אחר כל בבל של מידע על צעדיו של האיש, כפי שנדרסו בעיתוני חו"ל. הוא דאג לתרגמם לעברית ופירסמם בהצבי שלו, בדרכים שונות. הוא דיווח למשל, כי בווינה "יושב הרב הדוקטור [...] הוא נביא אידאה גדולה".¹⁵ את ישראל זנגוויל הציג בן יהודה כ"חובב ציון עוד טרם שהחל ד"ר ה – ל לחלום חלומותיו וגם אחרי אשר הד"ר ה – ל יקיץ מחלומותיו" (ההדגשות שלי, י"ל).¹⁶

בסוף תרנ"ז החל מרדכי קרישבסקי (אזרחי) לארגן את האגודה הציונית הראשונה בירושלים, "אגודת ארץ-ישראל". בספרו, בראי הדורות ציין חיים מיכל מיכלין את שמו של אליעזר בן יהודה כמי שהיה חבר באגודה הציונית הזו, אולם לא נמצא לכך כל אישור ממקור אחר.¹⁷ בין אם השתייך לאגודה באופן רשמי ובין אם לאו, כפי שאפשר להניח, היה בן יהודה מעורה בפעילותם של חבריה, ונתבקש לפעול בתחומים

12. א. בן יהודה אל וילהלם גרוס, (כה בתשרי תרנ"ז, 2.10.1896), אצ"מ ארכיון הרצל 299 HVIII.

13. "דברי ימי השבוע" (בפטיט), הצבי, 33 (יז בסיון תרנ"ז), עמ' קכב. על קשרי מכתביו של הרצל עם ראשי בני עמנו באוסטריה ובהונגריה.

14. "השנה", הצבי, 1 (ד בתשרי תרנ"ז), עמ' א.

15. הצבי, 38 (ב בתמוז תרנ"ז), עמ' קעב.

16. "חדשות בישראל", הצבי, 40 (ג באב תרנ"ח).

17. ח"מ מיכלין, בראי הדורות, אוסף מאמרים, זכרונות ורשימות על ירושלים, תל-אביב תשי"ב, עמ' 115.

ידועים כחבר לכל דבר ועניין, והוא ובני ביתו היו מראשוני שוקלי השקל בירושלים.¹⁸ כאשר נוסד בשנת 1904 המרכז המשותף של ציוני העיר בנשיאותו של ד"ר אליעזר גרינהוט, גילה בו בן יהודה מעורבות רבה מאד. ביתו של מנהל בית היתומים בירושלים, כתב בן יהודה כעבור שנים: "נהיה אז מרכז לתנועה רוחנית והפועלים בתנועת הציוניות התקרבו אליו", למרות הסיכונים שהסתכנו בהם המשתתפים,¹⁹ ובמיוחד גרינהוט בעצמו, שפטרוניו בגרמניה התנגדו לכל פעילות פוליטית שהיא ובמיוחד לכזאת שהיא למורת רוחה של תורכיה.

ב. הקונגרס הציוני בבאזל, 'הכנסיה הגדולה'

בכינוסו של הקונגרס הציוני בבאזל, ראה בן יהודה התגשמותו של חלום; הוא עצמו התבטא כבר בעבר, כי "רק אספה כללית, מגדולי עמנו בכל הארצות, תוכל להביא לידי איזה החלטה עקרת גדולה. רק מאספה כללית כזאת יוכל עמנו בשעה הזו לקוות לתשועה."²⁰

קריאתו של הרצל לנציגי העם היהודי להתייצב ל'כנסיה הגדולה', בלשונו של בן יהודה, נתקלה בהתנגדויות ובהסתגרות של אישים רבים בארץ ישראל ומחוצה לה, והיו שצפו לה כישלון, או גרוע מזה, נזק למפעל ההתיישבות הנתון ממילא בקשיים קיומיים.²¹ בן יהודה הוקסם מאומץ לבו של הרצל ביסדו את "ממשלת היהודים" והצדיק בכך את האשראי שהעניק לו. "לבו של בן-יהודה", כתבה חמדה בספר זיכרונותיה, "מלא גיל טוף טוף! זה אשר רצה, לזה קוה, לצאת מתוך ארבע אמות של "חבת ציון" של היהדות הרוסית והגליציאית."²²

חמדה מציינת בהבלטה את רצונו של בן יהודה לכלול את כל היהודים בתנועה הלאומית, יהיו אשר יהיו, "גם אלה שהתבוללו, אף אלה שהתנצרו; ואלה שנשאו להם נשים נכריות."²³

18. בן יהודה, רעייתו חמדה ובנו בן ציון, היו בין 14 שוקלי השקל הראשונים בירושלים. הרשימה מ' 1897/8 באצ"מ A216/4/1. בין המטלות שהוטלו עליו כתיבת הרצאה לקראת הקונגרס השני, ובדיקת בקשתם של ארבעים ושניים בעלי המלאכה, ראה: ח. הראל (להלן, הערה 26), עמ' 97, הערה 374. דומה כי רק פעם אחת השתרכב משפט מסוכן בעיתון במכתב להעורך שכתב 'מן המודיעים ביפו': "כבר נמצאה בתוכנו מפלגה אחת גדולה ונכבדה אשר שמה אל לבה לרפא את שבר עמנו לחדש את אבריו המרסקים, לאחד את כתתיו המפורים [...] הם הלאמים בתוכנו". הצבי, 14 (כו בטבת תרנ"ז), עמ' נו.

19. האור, 130 (יד באדר א תרע"ג), עמ' 1.

20. "דברי ימי השבוע", הצבי, 12 (כו בכסלו תרנ"ו). כבר ב' 1891 צידד בהצעתו של נתן בינברום לכנס ועד חזק להסתדרות ציונית במערב אירופה. האור, 7 (כה מרחשון תרנ"ב).

21. הלל יפה אל הרצל, 18.7.1897. דור מעפלים, זכרונות, מכתבים ויומן (מהד' 2), ירושלים תשל"א, עמ' 178.

22. חמדה בן-יהודה, בן-יהודה חייו ומפעלו, ירושלים 1940, עמ' 140. את איבתו ליהודים רוסים והגליציאים, לא הסתיר בן יהודה, וראה, למשל, "אודיסה", הצבי, 5 (ד בכסלו תרמ"ז), עמ' כ; "בת קול מהעתונים", השקפה, 8 (ה בחשון תרס"ה), עמ' 5.

23. האם אין זו קביעה מאוחרת המרמזת על הרצל הכמעט מתבולל ולנורדאו, שנשא אשה נוצרית? שם, שם.

הרצל היה מעונין מאד שלקונגרס תגיעה גם נציגות ארץ ישראלית. אולם קשה היה למצוא אישים ביישוב, שיקבלו עליהם שליחות בעלת היבטים פוליטיים ויסכנו בכך את עצמם ואולי גם את זולתם בארץ ישראל. אוסישקין, הציע לזמן לקונגרס את בן יהודה, את יוסף נייגו, מנהל ביה"ס החקלאי 'מקוה ישראל' ואת נסים בכר, מנהל ביה"ס 'התורה והמלאכה' בירושלים.²⁴ היינריך אליקים לווה, שעשה באותה תקופה בירושלים, נועד עם בכר ועם בן יהודה וניסה לשכנעם להענות לבקשה. אולם ידם של השוללים את השתתפותם של הארץ ישראלים גברה, ואיש מן המוצעים לא בא לקונגרס. בן יהודה, שרצה לצאת לבאזל וליטול חלק במהלך ההיסטורי הכביר הזה חשש, עוד יותר מעמיתיו האחרים, מעינה הרעה של הממשלה, ומדעתו השלילית של רוטשילד, והחליט להשאיר בירושלים "גם אילו היה לו הכסף הדרוש", הוסיפה חמדה בזיכרונותיה. "ואילו לוהה עצמו יצא כציר לקונגרס הציוני מטעמם של ציוני ארץ ישראל".²⁵

בשבועות שקדמו לקונגרס פתח הצבי את שעריו בפני העיתונאי אברהם לידוויפול ששלח מפאריס רשימות דיוקן של ראשי התנועה, ברנר לאזר, ישראל זנגוויל ואחרים, ולאחר סיום הקונגרס, העז הצבי לפרסם את "המשא אשר נשא דר' מקס נורדי באספת חובבי ציון בבול".²⁶

הרצל וחבריו שביקשו לדחות כל עיסוק בסוגיות תרבותיות ואחרות שלא תהיה עליהן הסכמה מקיר אל קיר, ובמיוחד בשאלות שהדעות עליהן היו חלוקות, נאלצו להיכנע ללחץ שהופעל עליהם מבני חוגו של אחד העם. מרדכי אהרנפרייז, שפנה בעניין זה להרצל, נדחה בטענה "שלא כראי לעורר שאלות טורדות אלה בשעה זו. כשנהיה בארץ-ישראל, תיפתרנה השאלות האלה מעצמן".²⁷

אולם, תשובה זו לא הניחה את דעתם של אחד העם ומקורביו, ובסופו של דבר כפו את רצונם על הרצל ובחרו ביועדה ספרותית', (Litteraturcommission). שפ"ר (שאל פנחס רבינוביץ), שדיווח מבאזל לקוראי כתב העת *לוח אזויאסף* בוורשה, תיאר את הצורה המעליבה שבה נבחרו חברי הוועדה: אליעזר בן-יהודה, מרדכי אהרנפרייז, אשר גינזבורג (אחד העם), אהרן קאמינקא ונחום סוקולוב וכך כתב: "הענין האחרון הייתה הספרות העברית ויותר נכון שאלות החנוך העברי ברוח עברי לאומי...]. אך כבר נטו צללי ערב חזמן הנעילה הגיע, ולצאת ידי חובה בחרו ועד אשר יעסוק בשאלה הנכבדה הזאת והצעותיו ישים לפני הועד הפועל הנוסד ע"י

24. אוסישקין מיקטרינוסלב, אל יהושע ברזילי (אייזנשטרט) ביפו, 26.7.1896. "אגרות מ. אוסישקין אל יהושע איזנשטרט-ברזילי", *העבר*, יב, תשכ"ה, עמ' 49-50.

25. היינריך אליקים לווה (1869-1951), ספון, פובליציסט ועורך. ביקר בארץ-ישראל ב-1895 ושב להשתקע ב-1897, אולם יצא כנציג היישוב היהודי לקונגרס בבאזל. על הפגישה הזו ראה: י"ל ויינברג, *נצני הצינונות*, אליקים היינריך לוה, ירושלים תש"ו, עמ' 86-87. לקונגרס יצאו בנוסף ללווה גם מרדכי טייטלבוים מרחובות ווילהלם גרוס.

26. *הצבי*, 49 (כ באלול תרנ"ו), עמ' רכב. ב' נתעיהו, עורך כתבי נורדאו לא מנה את הצבי בין העיתונים שפירסמו את נוסח הנאום. *כתבים ציוניים* בארכיון ספרים, ירושלים תש"ט, עמ' 331, הערות.

27. מ' אהרנפרייז, *בין מזרח למערב*, ת"א תשי"ג, עמ' 73.

הקונגרסיס".²⁸ בניגוד לתיאור העגום הזה, כתבה חמדה בספרה, בגאווה רבה "על ועד הפועל של בחירי האומה שבן-יהודה נבחר פה אחד כחבר בו, והרצל הנשיא מבשר לו על זה בעצם חתימת ידו ובעברית".²⁹

חברי הוועדה לא גילו חריצות יתר, בלשון המעטה, ומרדכי (מרכוס) אהרנפרייז, רב בדיאקובר שבקרוואטיה, שהיה הרוח החיה בין החברים, כתב בצער אל ידידו ד"ר אהרן קאמינקא בפראג:

משלשת [!?!] החברים שנבחרו משתתפים עד עתה רק שלשה בעבודותינו. סוקולוב ובן יהודה לא ענו על מכתבי שכתבתי להם פעם ושתיים. כפי שכותב לי אחד העם, שתיקת בן יהודה אינה "כהודאה", כי תלוי הוא ברעת אחרים. ככל אפן החלטתי שלא לפנות אליהם יותר.³⁰

האם היה בן יהודה שבוי בעבותות נאמנותו להרצל, כפי שניתן להבין מדברי אחד העם ולכן לא שיתף פעולה, או שמא התכוון הכותב לתלותו המוחלטת בבארון רוטשילד, כפי שסביר יותר להניח, אין לדעת.

ג. החיזור

במאי 1898 עזבו אליעזר בן יהודה ורעייתו חמדה בחשאי את ירושלים, והפליגו לאירופה. כבר על סיפונה של האונייה, דיבר בן יהודה בשבתו של הרצל, והסיר דאגה מלב שומעיו פקידי הבארון אלי שיד, יוסף נייגו, יעקב בן שימול ואחרים, כאילו קיימת סכנה כלשהי ליישוב החדש מפעילויותיו הדיפלומטיות של הרצל. בפאריס, נתוודעו השניים למאקס נורדאו ונפגשו עם אישים שונים ובהם גם עם אוהדיו של הרצל. כעבור זמן מה נסעו ללונדון, וגם שם נפגשו עם ראשי הקהילה היהודית ועם עסקני האגודה הציונית.

מאקס נורדאו וישראל זנגוויל, הציעו לבן יהודה להשתתף בקונגרס הציוני השני שאמור היה להתכנס בתוך זמן קצר (28-31 באוגוסט), אולם בן יהודה דחה את ההצעה מאותם טעמים שמנעו ממנו מלהשתתף בקונגרס הראשון. נורדאו הציע לבן יהודה להפגש עם הרצל ולהציג בפניו את רעיונותיו המדיניים ולבקש ממנו תמיכה בעיתונו. ההצעה נתקבלה על דעתו של בן יהודה בשמחה רבה, משנאות נורדאו להמליץ עליו בפני הרצל. ואכן, נורדאו עמד בדיבורו וכך כתב להרצל:

הוא [בן יהודה] איש מענין, בעל גורל בלתי שכיח וסגולות נדירות, פרח הגלות, חרוץ מאד,

28. מכתב לאחיאסף, באול ד באלול, *לוח אחיאסף* (ווארשא תרנ"ז), עמ' 361. ת. אורלן (עורך).

הקונגרס הציוני הראשון (בבאול) - דו"ח סטינוגרפי, תל-אביב תשל"ח, עמ' 207.

29. חייו ומפעלו, עמ' 140.

30. המכתב מיום 20.3.1898. אצ"מ A. 147/33(1). כאגרות אחד-העם כרכים א-כ (תל-אביב

תשי"ז), לא מצאנו האגרת עליה מסתמך אהרנפרייז. אחר העם כינה את הוועד בשם "הוועד

העברי". ראה שם, (ב), עמ' 15; שם, שם, עמ' 38-39.

זהיר ערום ויש בו אש עמוקה חבויה. הנני מניח שביחס אליו תהיה בעקר שואל ומקשיב.³¹

את תיאור המסע בעקבות הרצל הביאה חמדה בן יהודה בספרה, *בן יהודה חייו ומפעלו*, ולהלן עיקרי הדברים; בן יהודה ורעייתו נסעו מפאריס לבאזל כדי להתראות עם המנהיג הנערץ. אך כבואם לעיר, נודע להם, כי הרצל נאלץ לעזוב במפתיע, והוא ישוב בעוד ימים אחדים לפתיחת הקונגרס. אולם, רוחו של בן יהודה הייתה קצרה ועל פי עצת חברים, ששיגרו להרצל מברק על בואם, החליטו לנסוע לווינה, שם בוודאי, הניחו השניים, יוכל הרצל להקדיש להם מזמנו. במחלקה השלישית הזולה, ברכבת עמוסת חיילים, ובתחושת השפלה עמוקה עשה הזוג את דרכו בנסיעת הלילה מבאזל לווינה.

בבוקר, זמן קצר לאחר כבואם לווינה, עמדו השניים מותשים אך נרגשים, בפתח ביתו של הרצל. גם כאן נכונה להם אכזבה מרה; רעייתו של הרצל [יוליה], ממשיכה חמדה בתיאורה, יצאה לקראתם וכך אמרה: "הרצל הצטער מאד, אך מחויב היה לנסוע לאישל לראיון חשוב עם הקיסר פראנק-יוזף [כך]!".³² [...] אם נוכל לנסע לאישל, אמרה, ישמח מאד לראותנו".

בן יהודה נפגע עד עמקי נשמתו מן הזלזול שהפגין כלפיו הרצל, והחליט לוותר על הנסיעה לעיירת הקייט איישל [צל]. הייתה זו חמדה שדחקה בו למחול על כבודו הנרמס ולנצל את ההזדמנות הגדולה ולהפגש עם הרצל. בשארית כספם וכבודם הגיעו חמדה ואליעזר בן יהודה אל מלונו של הרצל באיישל "ולא מצאנוהו, הלך". דיווחה חמדה בזיכרונותיה. "הוגד לנו, כותבת חמדה, שהרצל הלך לקראתנו וחכה לנו בתחנת הרכבת ובהיות שלא פגשנו, חזר לווינה ומשם לבול".³³ האם המתין להם הרצל העסוק בתחנת הרכבת? לו באמת חיכה שם, האם יכול היה לזהות את השניים שלא ראה מעולם? כך, או כך, חלום הפגישה עם הרצל לא נגז, ומימושו נדחה למועד אחר.

את תיסכולו הרב מן החיזור העקר שמר בן יהודה בלבו, ובהגיע המועד כתב להרצל:

אתך אינני מתכוון לנהל חשבונות קטנוניים, בוודאי לא באופן פרטי. בווינה ובמיוחד בצל, הרגשנו אשתי ואני, נפגעים מעזיבתך זמן קצר לפני כבואנו, למרות המברקים המודיעים על כבואנו.³⁴

31. המכתב מיום 18.8.1898. ראה: ש. שורץ, *מאכס נורדאו באגרותיו*, ירושלים תש"ד, עמ' 81. חיה הראל תיארה אותו ל-16.8.1896, (השניים עדיין לא הכירו איש את אחיו) וקבעה כי הרצל ציפה להזדמנות להפגש עם בן יהודה. ראה: חיה הראל, *הרצל וצינוני ארץ ישראל 1899-1904, יחסי גומלין*, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' 96-97, ראה גם המלצתו לוולפסון, שם, עמ' 122.

32. חייו ומפעלו, עמ' 188-190. חמדה נקבה בשם מלונו של הרצל באיישל, "שלושה המלכים" והוא שם מלונו בבאזל. אין כל עדות לפגישה עם הקיסר האוסטרי. כ"ד בספטמבר נערכה פגישה אצל פרידריך הדוכס הגדול מברגן. ואילו הפגישה שתוכננה להרצל עם הקיסר הגרמני ל-18 בספטמבר נדחתה. עד כמה דומה רדיפתו של הרצל אחרי הקיסר לזו של בן יהודה אחרי הרצל, ראה: *היומן*, שם, עמ' 84-87.

33. על פי יומנו של הרצל, הוא הגיע לבאזל מלוצרן בליל 24 באוגוסט 1898. עד ליום פתיחת הקונגרס 29.8.1898, אין רישום ביומן. *היומן*, ב, כרך ג, עמ' 74.

34. מכתב אל הרצל מיום כב בטבת א תת"ל. ראו, להלן.

מבדיקת יומניו של הרצל, אין אישור לתיאורה של חמדה; מפברואר 1898 ועד ה-24 באוגוסט אותה שנה, שהה הרצל בווינה. לבאזל הגיע ברכבת אור ליום 25 באוגוסט, ועשה בה ימים אחדים לאחר תום הקונגרס הציוני. הוא שב לווינה ביום 15 בספטמבר וכעבור שלושה ימים הגיע לאיישיל (18.9.1898) לקראת פגישתו עם הקיסר הגרמני! על פי סדר הזמנים הזה, נערך המסע בעקבות הרצל לאחר הקונגרס, ולא כפי שתארה חמדה.

בן יהודה ואשתו שבו לווינה לזמן קצר ופגשו שם את הרופא הווינאי ד"ר זיגמונד וורנר (1867-1928), ממקורבי הרצל ועורך כתב העת הציוני בשפה הגרמנית, *Die Welt* ("העולם").

בשיחתם נודע לוורנר, כי בן יהודה מתכוון לצאת לקושטא לפרק זמן בלתי ידוע כדי להשתדל להשיג פירמון לעיתון משלו. במעמד זה, הוא נתבקש לשמש 'מודיע' להרצל, ולדווח לו לפרקים אודות הנעשה בבירת האימפריה העות'מאנית בכלל, ועל הלכי הרוח בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר בפרט, ובן יהודה נענה לבקשה.

ד. "המודיע" מקושטא

שלושה מכתבים בלבד ששיגר בן יהודה אל הרצל במשך כשמונה חודשי שהותו בקושטא (אוגוסט 1898 – מרץ 1899) נותרו בידינו, ועוד עשרות מכתבים שכתב לרעייתו חמדה בירושלים ולאנשים שונים, מאירים את יחסו המיוחד של בן יהודה להרצל ולמהלכיו הדיפלומאטיים, מחד גיסא, ואת התגבשות השקפתו הטריטוריאלית העצמאית, מאידך גיסא.³⁵

את מכתבו הראשון מיום 10 באוקטובר 1898, פתח בן יהודה בתיאור יחסם של היהודים בקושטא [קונסטנטינופול] לתנועה הציונית.

היהודים, זאת אומרת אותם שיודעים על קיומה של התנועה בין יהודי אירופה, עוינים אותה. אך העוינות הזו אינה נוצרת, כבמקומות אחרים, ע"י מחשבות דמיוניות של התבוללות, או ע"י שגעון השליחות להפיץ את האמונה באל יחיד; כאלה ישנם גם כאן בוודאי השרים לך את השיר הזה וביניהם, אליאס פאשא,³⁶ והאדון דויד פרסקו,³⁷ עורך העיתון הספרדי "טיימפו"; אלה, הפילוסופים שעל גדות הבוספורוס, הם מעטים. המניע של יהודי קושטא לדחות את הציונות, הוא החשש שהתנועה הזו עלולה להיות הרסנית למעמדם הכלכלי של

35. המכתבים בצרפתית: 10 באוקטובר 1898, א תת"ל לגלותנו; 9 בדצמבר 1898, 1830 לגלותנו; 4 בינואר 1899, כב טבת, א תת"ל לגלותנו. ההדגשות (שלי) מציינות את התאריך העברי במקור. הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון הרצל, 61 HVIII. תודה מיוחדת לראובן דרוין ז"ל, שסייע לי בפיענוח כתב היד ובתרגומו לעברית. בן יהודה שלח לפחות עוד מכתב אחד אל הרצל אך אין לו כל זכר.

36. אליאס פאשא, הוא ד"ר אליהו כהן (1844-1908?), למד בקושטא, בברלין ובווינה. ב-1888 נתמנה לרופאו האישי של השולטן. בשנים 1890-1908 עבד בבית החולים המרכזי של הצי התורכי בקושטא וב-1900 הועלה לדרגת תת-אדמירל.

37. דוד פריסקו (Fresco) (1853-1936), עורך ומו"ל העיתון איל טיימפו [El Tiempo] בקושטא. סופר ומתרגם בשפת הלאדינו ומ-1930 עורך העיתון El Telegrafo.

יהודי האמפריה. התחושה הזו משותפת לכל, אפילו לאלה המתחסיים בחיוב לציונות; וישנם אף כאלה בקושטא, אם כי הם מעטים מאד. [...] בדרך כלל מדברים כאן על הציונות בקול נמוך ובלחש, בחצאי מלים, או באספות אינטימיות לחלוטין, ועדיין מתבוננים לצדדים בחשדנות רבה, שמא במסווה של ידיד מסתתר מלשין. מאז הארועים הארמניים,³⁸ התפתח כאן הריגול לשיא ואין לבטוח באיש.

הגרועים מכל הם האישים היהודיים הממלאים תפקידים רשמיים, פחות או יותר, במערכות הממשל. הללו מצהירים בקול רם על סכנתה של הציונות ליהודי תורכיה. הם טוענים בבטחון רב, כי בחלונות הגבוהים זועמים על התנועה הציונית, ולא מן הנמנע שבקרוב ינקטו בצעדים חמורים. וכשאתה לוחץ עליהם [שוואל] מניין להם הידיעות הללו, האם שמעו באזניהם אי פעם מי מבין השרים שהביע דעה כלשהי כלפי הציונות, הם נבוכים ונאלצים להודות, שזוהי תחושתם האישית בלבד. שכן, בעולמה הרשמי של קושטא אין מרבירים כלל בנושא זה. כל מה שהאדונים הללו יכלו לומר לי מקרוב, הוא שפעמים אחדות הם שמעו אישים תורכיים רמי מעלה אומרים: האנשים הללו (המדברים על השגת פלסטינה עבור היהודים) הם מעמידים פנים. בכל זאת, ישנם סימנים רבים שהם אינם מאושרים מן התנועה הזו.

בן יהודה, מדווח על שני מקרים המאפיינים לדעתו את הסיבה לייחסם השלילי של התורכים לתנועה הציונית. במקרה הראשון מדובר בעורך דין יהודי צעיר, אשר עשה בתשעה באב בבית ידיד תורכי, ובתוך כך הגיע לאותו בית, התובע הכללי של בית המשפט בפרה [רובע בקושטא]. בראותו את היהודי אמר לו: "כיום זה אתה בוכה על חורבן ממלכתך, טוב, התחילו לחקות את הארמנים, ואז נראה כיצד לטפל גם בכם." העניין השני מתייחס לפנייתן של מספר חברות־צדקה יהודיות בבקשה לקבלת אישור מן המשטרה. הפקיד סירב להענות לבקשות ונימק זאת בכך שגם הארמנים התחילו את מאבקם ביסוד חברות־צדקה.

ברור מאליו, מוסיף בן יהודה, כי:

קיימת הוראה לעיתונים האוסרת לחלוטין לדון בציונות ולעולם אין להזכירה בשמה. במהלך הקונגרס האחרון בבאול, לא נכתבה עליו ולו מלה אחת בעיתונים התורכיים ואף לא באחרים המופיעים בתורכיה. רק פעם אחת דיווחו העיתונים על נאומו של הר"ר מנדלשטם בקונגרס, שבו הודה לסולטן ירום הודו על ההגנה שהוא מעניק ליהודי האמפריה שלו.³⁹ איזק אמור [אמן?] פקיד במוערף (משרד ההשכלה הציבורי), אדם נאור, חובב השפה העברית וספרותה, אמר לי שניתנה פקודה חמורה האוסרת על הכנסת כתבים העוסקים בציונות. לאחרונה, כך אומרים, פעל החכם באשי לאסור על קריאת העיתון הצפירה בגלל מאמרים על הציונות.⁴⁰

38. ב־26 באוגוסט 1896 תקפה קבוצה של לאומנים ארמנים את הבנק העות'מאני של קושטא ובתגובה לכך נטבחו אלפי ארמנים בעיר.

39. מקס עמנואל מנדלשטם (1838–1912), רופא עיניים מראשוני תנועת חיבת ציון ואחר כך מראשי התנועה הציונית ברוסיה. הסתפח אל הקבוצה הטריטוריאליסטית לצידו של זנגוריל. ראה נאומו בקונגרס הציוני השני: *Stenographisches Protokoll II Zionisten-Congresses* (Basel), Wien 1898 pp. 77–91.

40. עיתון הצפירה נאסר לקריאה באימפריה בשל מאמריו הציוניים. החכם באשי בתורכיה הורה לחכם באשי בירושלים, לאסור את הקריאה בו. נוסח ההורעה הובא בספרו של נ. אפרתי,

מה שברור הוא, שהממשלה מחריפה יותר ויותר את צעדיה כנגד ההגירה וההתיישבות בארץ ישראל [פלסטינה] ובמשך שבועות מספר מנעו ירידה בחוף יפו גם מיהודים עות'מאנים.

לפני ימים אחדים הגיע לכאן מצפת שליח אגודת 'בני יהודה'. האגודה רכשה כברת אדמה לפני כעשר שנים, ולא הצליחה לייסד עליה מושבה. כיום מוכנים חובבי ציון בלונדון לסייע לה כספית וכבר נשלח מטעמם שליח לארגן את המושבה. אולם הם העמידו תנאי, שהאדמה תהיה רשומה על שם אדם נאמן ואפילו הוא נתין עות'מאני. הניסיון לרשום את האדמות על שמו של נסים בכר, לא עלה יפה. לכן, בא השליח להשיג את האישור הנחרך.⁴¹

במכתב ששלח אל ד"ר שמואל א. הירש, מזכיר אגודת חובבי ציון בלונדון, התייחס בן יהודה לאפשרות שאולי החכם באשי, משה הלוי, הוא האדם הנאמן, שגם יסכים לכך שאדמות 'בני יהודה' ירשמו על שמו. אולם, בהכירו את האיש, הציע בן יהודה לדאוג לקבל מן הרב "בטוחות טובה" [כך]!, הואיל ויורשיו של זה "הם קשים מאד ואין לסמוך עליהם". כוחם של אלה כה רב, שאם תודע להם דעתו עליהם, הם "ירעו לי מאד".⁴² כעבור חודשיים חזר בו בן יהודה מהצעתו והמליץ בפני ד"ר הירש לפנות אל ד"ר הילרסהיימר בברלין, שבכוחו לפנות לקיסר וילהלם כדי שזה יסדיר העניינים במישרין עם 'השער העליון'.⁴³

לאחרונה, המשיך בן יהודה בדיווחו, קיימתי שיחה עם אחד מנכבדי הקהילה היהודית בעיר, המשמש חבר במועצת המדינה, ומפגין אהדה לציונות, הוד מעלתו בכור אפנדי,⁴⁴ שביקש לשמור זאת בסוד. לדבריו, לזמרת עתה מועצת המדינה את תיק ההתיישבות בארץ ישראל.

הוא נתבקש להגיש דו"ח בעניין זה, אולם דחה את הכבוד הזה על שום שהוא יהודי. המשימה הוטלה איפוא על אחר שיגיש את הדו"ח והוא יידון בקרוב. אני מקווה שאוכל לדרווח לך על כך.

בנוסף לכל אלה, יש להאיר נקודות נוספות להבנת המצב האמיתי בממלכה; אין להתעלם מקיומה של תסיסה פטריוטית מסוימת בתורכיה. נצחונותיה של זו במלחמתה האחרונה על יוון, העניקו לעם תחושות של עוצמה וכח, שלא היו לו לפניו.⁴⁵ הידידות

משפחת אלישר בתוככי ירושלים, ירושלים תש"ה, עמ' 221-222, והוא מתשרי תרנ"ו?].
האיטור לא נשמר, ואפילו בקושטא נקרא העיתון בפומבי באין מפריע. ראה מכתבו של בן יהודה אל חמדה, מיום 26 באוקטובר 1898, אצ"מ A.43/4/1.

41. נסים בכר (1848-1931), מנהל בית הספר 'התורה והמלאכה' בירושלים, שימש עד עזיבתו ב-1897 גם נציג כ"ח בעיר והיה מקובל על השלטונות. בהיותו באמריקה שימש ככא כח כ"ח בניו יורק. השליח היה משה פלקיסון שנעזר על-ידי בן יהודה. ראה אצל אילן, (להלן, הערה 60) לפי המפתח.

42. י"א בחשון תת"ל, 15 באוקטובר 1898. אצ"מ A2/137 על יחסו השלילי של משה הלוי כלפי הרצל והציונות ראה: A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, Vol. 1er, Istanbul 1941, P. 137-140.

43. יט דסמברו א ותת"ל לגלותו, אצ"מ A2/104/2.

44. בכור אפנדי, הוא בכור אשכנזי (1840-1909), בשנים 1869-1899 היה חבר מועצת המדינה וממלא מקום נציג הקהילה היהודית בפרלמנט. בשנים 1890-1898 כיהן כנשיא הקהילה היהודית בקושטא. ב-1908 נתמנה כנציג היהודי בסנט התורכי.

45. בעקבות ההתקוממות בכרתים (1897) ניסתה יוון לספח אליה את האי. היא הסתבכה

שנרקמה עם הקיסר הגרמני, שבשלב זה היא אפלטונית, חזקה בכל זאת את תחושת הכח בממלכה משום העוברת שהקיסר בעל העוצמה הזה מחזר אחריה.⁴⁶

הם משלים את עצמם בקוותם לשוב ולהיות חזקים בחקותם את גרמניה ואת המעצמות הגדולות המחמשות עצמן. הם מקיזים את טיפת דמם האחרונה ומבזבזים למטרה זו את כל משאביהם הרלים. יש להודות שכלי חרץ, מתחזק דימויה כמעצמה. ואכן, בעת בואי לכאן, התרשמתי עמוקות, מתחייתה החומרית של הממלכה. אולם במבט מקרוב, נעלמות האשליות; אם תכנס תורכיה למלחמה קטנה, כמו זו של השנה שעברה, היא תוכל לנצל את נצחונותיה לשיקומה הזמני. אולם הסבירות לכך נמוכה ביותר. אירופה הטובה וודאי לא תהיה עוד כה אדיבה כלפי תורכיה, וכל מאמצייה של זו יתפוגגו והיא תהיה סחוטת ורצוצה. זה יהיה אסונה הגדול וראשית סופה. כבר היום מפורקים כל מנגנוניה של המדינה; אין ממשלה; הכל מוכרע בארמון המנהל את הממלכה עד הפרטים הקטנים ביותר; אפילו לריצוף סימטה יש להצטייד באיראדה [פקודה] אימפריאלית. המצב הכספי כבי רע; הפקידים אינם מקבלים את שכרם; הכל נסרק; הכל מאיים בחורבן.

האיש שדברתי עימו, אימת את הערכותי אלה. אולם, בחלונות הגבוהים מסרבים לראות את המצב האמיתי. הם מעדיפים להסחף בזרם. ההתפרקות קרובה אמנם, אולם היא תארך שנים מספר.

לאור האמור לעיל, אתה יכול להיות בטוח שבמצב העניינים הזה, לא תוכל להשיג דבר חשוב – לא יתנו יד לזה כאן. אל תטיל בכך כל ספק. אין מה לעשות כעת. יש להמתין עד שתכשר השעה ובינתיים להערך. לאט, לאט, נצטרך להביא את החלונות הגבוהים להבנה שאוכלוסיה יהודית גדולה וחזקה בארץ ישראל, תהווה את הערובה היחידה לשמירת ארץ זו תחת ריבונות תורכית, ותהיה משקל נגד לשאיפותיהן של המעצמות הקאתוליות והאורתודוקסיות, שבוודאי ינסו לקרוע אותה מעל תורכיה. היהודים יהיו זמן רב היסוד הנאמן והכנוע ביותר להוד מעלתו הסולטן, כנוע עוד יותר מן היסוד הערבי שבממלכה. הערבים, ובמיוחד הצעירים שביניהם, מושפעים ביותר מן העוינות כלפי תורכיה. הם מרברים על התורכים בכוח והם נגועים בשאיפות בולגניות – הם חולמים על ערב הגדולה – אחד מהם אף אמר לי [...] "עם תורכי? אין דבר כזה. יש בקושי שני מליון תורכים באימפריה; האם זה עם? האם הקומץ הזה יכול לכפות את שפתו על בני האומות האחרות האמיתיות?"⁴⁷

כיצד להביא את כל אלה לידיעתו ולהבנתו של האיש המתאים, זו השאלה, את זה יש ללמוד. אבל, צריך להתאמץ שלא לעזור את הרגישויות היהודיות ולפגוע בהן. צריך להתחנן בזוויות. זוהי הקאתוליות, זוהי צרפת, שהיא האויב הגדול ביותר; ובאותו הזמן גם האויב של תורכיה. מבחינה זו, אולי טוב הדבר שגרמניה מתחזקת קצת בתורכיה.

46. במלחמה עם תורכיה, ושילמה על כך מחיר כבד מאד גם בשטחים וגם בכופר גדול. ב-1898 בביקורו בקושטא נכרתה ברית בין הקיסר וילהלם השני לסולטן עבד אל חאמיד, שחזקה את ההשפעה הגרמנית במזרח לשנים רבות. כציון לייחסים הללו נבנה כפר של העדה הטמפלרית הגרמנית בעמק לוד בשם וילהלם-חאמידיה (על שמם של השניים). היום – בני עטרות.

47. הבדלנות הערבית נוסחה כעבור שנים אחדות כתביעה נחרצת בספרו של נגיב אזורי 1905.

אסיים הפעם. מובן שכל הנאמר הוא מסווג לחלוטין.
קבל נא, אדוני הר"ר, את ביטוי הערכת.⁴⁸

ה. הרצל בירושלים

ימים אחדים לאחר שנשלח המכתב, שאת תוכנו נתבקש הרצל לשמור בסוד, נודע לבן יהודה על כוונתו של הרצל לערוך ביקור בארץ ישראל. הוא מיהר לשגר מכתב בהול לוורנר והזהירו מפני מבקשי נפשו של הרצל. ביומנו אישר הרצל כי: "גם זוהר הזהירוני כי בארץ-ישראל יבקשו את נפשי. האזהרה באה מאת בן-יהודה בידי ד"ר ורנר. אבל חובתי לנסוע".⁴⁹

הרצל יצא למסעו כמתוכנן, בעיקר כדי להתראות פנים אל פנים עם הקיסר הגרמני וילהלם השני, שיצא אף הוא למזרח. הרצל ומשלחתו הגיעו לקושטא ב'אורינט אקספרס' ב-15 באוקטובר, וניהלו מגעים עם פמליית הקיסר ועם גורמים בחצר השולטן במשך ימי שהותם בעיר.

יום לפני בואו של הרצל לארץ ישראל, כתב בן יהודה מכתב לרעייתו ובו תהה האם גם הרצל ביקר בקושטא. "אומרים", כתב המודיע החובב, כי "הרצל היה פה לפני שבוע או שבועיים, אף התראה עם הוזיר הגדול והלך לארץ ישראל [...] אני לא יכולתי לברר הדבר".⁵⁰

ביקורו של הרצל בארץ ישראל (27.10.1898-4.11.1898), בעת ובעונה אחת עם הקיסר הגרמני, הסעיר את היישוב היהודי שיצא מגדרו לכבודם של "מלך היהודים" ופמלייתו. חמדה בן יהודה, לא יכולה הייתה לכבוש את התרגשותה ובסערת רוחה, שלחה את בן ציון, בנו של בן יהודה, להזמין את הרצל לביתה. אולם אנשי פמלייתו של הרצל דחו את ההזמנה ושלחו את הנער לביתו.⁵¹ לאחר בואו של הרצל לירושלים (30 באוקטובר) תיארה חמדה בפני בעלה בהתלהבות רבה את ירושלים המקושטת לקראת בואו של הקיסר במילים הבאות:

לכל העיר מראה חג אשר עוד לא היה לה להתפאלות [כך!] בהמון אין גבול ואין קץ, שער היהודים שהוא הראשון משערי הכבוד, הוא גם היתר מצין בטעמו ובמינו, מכסה ירק כמו

48. בן יהודה ביקש לשלוח את מכתביו לכתובתו של פריסקו ומבלי לנקוב בשמו שלו אלא באותיות B. Y.

49. תיאודור הרצל, *היומן*, ב, כרך ג, תל-אביב תש"ך, עמ' 117. רישום מיום 14.10.1898. בארכיון הרצל באצ"מ לא נמצא מכתב, או מברק בעניין זה. על פי א. ביין, בביוגרפיה (כרך י, תל-אביב תשכ"א, עמ' 238): "אליעזר בן-יהודה הריץ לו במפורש אזהרה בנידון זה. האם ישוב בריא ושלם, ובאיזו תוצאה ישוב?". המרגל היה כנראה מנדל קרמר, הרוקח הירושלמי. ראו: א. ביין, *תיאודור הרצל*, ביוגרפיה, חלק ב (מהד' 2), תל אביב תרצ"ט, עמ' 413.

50. כו באקטברו אתת"ל, אצ"מ A43/4/1. הסבר דחוק לעובדה זו בדה מלכו ר. סנט. ג'ין בספרו, *שפת הנביאים - ספור חייו של אליעזר בן-יהודה*, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 212, כאילו חלה בן יהודה ומשום כך גם לא נפגש עם הרצל בקושטא.

51. "איתמר בן-אב", כמו שקרא לו הרצל "הבן המשולש" (בן ציון, בן בן יהודה) הולך אחרי הרצל כצף [כצל?] עד בואם לקישלה. ראו: חמדה בן יהודה, "המלך בא!", *הירושלמים* (שבועון) (ט באייר ת"ש, 17.5.1940), עמ' 2. ראו גם, ר. סנט ג'ין, שם, עמ' 213.

סכה, כל כתליו מכסים פרוחיות (!] מבתי הכנסיות, ובכל עבר ופנה ספרי תורה בבגדי יום טוב. [...] בנימין בא אתמול בערב ירושלימה ונכנס בהוטיל קמניץ, בא ממש כמו שהיה, לא החליף לא את שמו ולא את מראהו. כל אחיו שמחים עד אין קץ ואך מדברים אודות זה [...] מספרים עליו דברים נפלאות, אני מובן לא ראיתיו, האמנם לא יבוא אל ביתנו? היהודים הגרמנים והדרי' לזה בראשם באו הנה שלשם, גם גרוס בא עמהם וגם מהם לא ראיתי שום איש.⁵²

בשולי מכתבה הוסיפה חמדה את המשפט הבא: 'כל הלילה הזה ראיתי את בנימין בחלום ודברתי עמו בחמימות גדולה'. אין זאת כי אם זכר מסע החיזור המאכזב התחלף לה בפגישה הרמיונית בחלום הלילה. את מכתבה חתמה: "ת"א [תוספת אחרונה] בכל העיר שמועה כי הדרי' הרצל בא רשמי ירושלימה בתור קוריספונדינט של הני פראיה פרסה והולט'.

במענה למכתבה, ומבלי להזכיר ולו ברמז, שהוא בעצמו הזוהר את הרצל מפני חבר המרגלים הבולשים אחר כל צעד מצעדיו, כתב בן יהודה:

הבינותי היטב מעמד נפשך, אך התאמיני כי מצד אחד אני שמח כי לא הייתי בירושלם בימים האלה, ואחת הסבות לזה היא כי ברור לי הדבר שמצד הממשלה מתכוננים היטב לדרי' הרצל ולהאנשים הבאים במשא ומתן אתו ואני בודאי לא הייתי יכול להתגבר על יצרי ולא [לדבר?] אתו, לא להראות לו איזו ידידות.⁵³

במכתבו השלישי אל הרצל קבל בן יהודה על התעלמותו מהזמנתה של חמדה "כדי להיות כן לגמרי, לא אסתיר מפניך שגברת בן יהודה, בעת שהותך בירושלים, נעלבה ממך על שלא כבדת אותה בביקור קצר". והוסיף בן יהודה "אבל הכל נמחק אצלי נוכח המפעל האדיר אשר הקדשת לו את עצמך בהתלהבות רבה שכזאת. אינני יכול לבטא במידה הראויה את ההערכה שלה אתה זוכה אצלי ועד כמה פעילותך קדושה לי".⁵⁴

ו. ארץ אחרת – 'ציון חדשה'

בינתיים, נפגש בן יהודה עם הציר האמריקאי בקושטא, היהודי אוסקר שטראוס, אשר הייתה זו לו כהונתו השנייה בבירת הממלכה.⁵⁵ עוד בהיותו בפאריס הצטייד בן יהודה ב'מכתב מליצה' מברנאר לאזאר⁵⁶ אל הציר שטראוס.⁵⁷ הוא הניח שציר

52. יד בחשן אתת"ל [30.10.1898], אצ"מ A43/5.

53. קושטא, 7 נוב' אתת"ל, בהס"ל אוסף שבדרון.

54. כב בטבת א תת"ל, אצ"מ HVIII 61.

55. אוסקר שטראוס (1850–1926). בן למשפחה יהודית אמידה בארצות-הברית כיהן כציר בקושטא בשנים 1888–1890; 1898–1900 ובשנים 1909–1910, כשגיר בתורכיה. היה שר המסחר והעבודה בממשל הנשיא רווולט (1906–1908). הציע להרצל לנהל משא-ומתן עם השולטן על ארם נהריים כטריטוריה לעם היהודי.

56. ברנאר לאזאר (Bernard Lazare) (1865–1903), הוגה דעות, סופר ועסקן ציבור יהודי-צרפתי. השתתף בשני הקונגרסים הציוניים הראשונים, אך ב-1899 התפטר מתברותו בוועד הפועל הציוני כמחאה נגד מדיניותו של הרצל.

57. סקירה על ביקורו של שטראוס ראה: הצבי, 17 (ב באייר תרמ"ח). ראשי אגודת בני ברית

'מדינות הברית בסטמבול', שכח בוודאי את היכרותו עמו עשר שנים קודם לכן, כשביקרו שטראוס ורעייתו בירושלים (אפריל 1888), ובן יהודה גלווה אל פמלייתו ושקד לפרסם את דבר הביקור ואת פעלו לביטול אפלייתם של העולים היהודים.⁵⁸ בן יהודה דיווח כי התקבל בבית הציר בסבר פנים יפות. אחת ממטרות ביקורו של בן יהודה אצל הציר הייתה בקשת סיוע להשגת פירמץ לעיתונו, אולם, שטראוס הבהיר לו מייד שאין באפשרותו לפעול בעניין זה 'בדרך רשמית', אך ישתדל לעזור לו בדרכים אחרות. עיקר השיחה נסב איפוא, על מצבה של הממלכה ועל סיכוייה של התנועה הציונית לממש את התוכנית המדינית שנתקבלה בבאזל.

מפיו של שטראוס למד לראשונה את האמת המרה ש"את ארץ ישראל לא נשיג במעמד העניינים כעת, והמעמד הזה ימשך עוד הרבה הרבה, ועד כה ועד כה, אפילו אם ישתנה אחרי שנים רבות הנה כבר יבלעוה זרים". תיאוריו של הציר האמריקאי את המציאות הפוליטית המתרקמת ואת המגמות המדיניות המתגבשות בקושטא התרידו את בן יהודה, ולראשונה מזה זמן רב, הטיל ספק בתבונת מהלכיו של הרצל. הבשורות הרעות ששמע מפי הציר אינן מניחות לו והוא ממנהר להסיק את המסקנות היחידות המתבקשות נוכח המציאות שנתודע לה לראשונה;

וצרת האמה גדולה ונוראה מאד, כתב לרעייתו, אם לא נמהר עתה לעשות איזה מעשה שיש בו ממש, שנוכל להגיע לאיזו מטרה, נעבר המועד ונאחר השעה עד שלא נוכל עוד לעשות מאומה, מאומה. לא עת עתה להשתעשע ולהשלות נפשנו בדברים ריקים, ובתקות שוא לימים רחוקים. עלינו לאמץ את לבנו לגבר על המכאוב הנורא שהמחשבה להתיאש אפילו רק לזמן מה, מארץ נחלת אבותינו מכאבת את לבנו וצורבת בה כאש תפתה.

חמדה, שנדהמה למקרא דבריו הקודרים של בעלה, פקפקה בתבונה להסתמך על שטראוס בלבד ויעצה לו לבחון גם את דעתם של אישים נוספים. אולם בן יהודה כבר משוכנע בצדקתו של שטראוס, שהרי הוא "ציר מדינות המאוחדות ולא מתנגד לחבת ציון".⁵⁹

במכתבו השני אל הרצל הביע בן יהודה תמיהה על כי זה לא טרח להשיב לו על מכתבו, אך למרות זאת;

אינני רוצה לעמוד על שיקולך האישיים בענין זה, ואני מציינת לצו מצפתי בכתבי אליך. אישרו בפני שבמשך שהותך בארץ ישראל, היית תחת פיקוח צמוד מאד של הממשלה ובכל יום ויום, נשלחו לארמון דוח"ות מופרזים מאד ועוינים מאד על כל צעד שעשית. בארמון

בירושלים, זאב הרצברג, אפריים כהן-רייס ובן יהודה, המזכיר, שיגרו אל שטראוס מכתב תודה ובין השאר כתבו: '...בזכותך שוב אין אנו עדים למחוזות הקשים של מהגרים אומללים המגורשים באכזריות מחופיני'. Paper Relating to the Foreign Relations of the United States, Vol. 49, 1889 P. 717. אוסקר ס' שטראוס, למען העלייה לארץ-ישראל, קתדרה, 18 (טבת תשמ"א), עמ' 130 - 155. שמו של בן יהודה שובש ל-Ben Zenuda.

58.

אב"י לחמדה [ללא תאריך], אצ"מ A.43/4/1.

59.

קושטא, 9 בדצמבר 1898. אצ"מ HVIII 61. על שביתת התלמידים במקוה ישראל, או כפי שרווח לפאריס: Se sont revoltes, שנגרמה בעקבות הוראת כ"ח להפסיק תשלום שכר לתלמידים. ראה תאודור של א. הרמוני, בעקבות הביליוויים, פרקי זכרונות, ירושלים תשי"ב, עמ' 27.

האמינו שפגישתך עם הקיסר בקרבת מקוה ישראל הוסדרה בהסכמתה של כ"ח. יש אומרים אפילו, שהמושל ראה קשר כלשהו בין ביקורך שם למהומות אשר התרחשו בבית הספר לאחורונה, בשל ההתרגשות הרבה כאן. נשלח גם מפקח שהוטל עליו לבדוק מה קרה ולסלק מן המוסד מספר רב של תלמידים.⁶⁰

על שיחתו עם שטראוס נמנע בן יהודה מלדווח במכתב זה, וטעמיו היו עימו. המכתב השלישי והאחרון (ינואר 1899) היה המפורט בין השלושה; "אתה יכול לסמוך על מסירותי", פתח בן יהודה את דיווחו, "אף על פי שבשעה זו, לרוע המזל, יש לי דברים מעטים בלבד להודיעך. לא חסכתי מזמני", כותב בן יהודה להרצל, "ושוחתתי עם אישים רמי מעלה שונים אודות המצב הפוליטי בממלכה". להערכתו,

אין המנהיגות היהודית מסוגלת למעשים של ממש; ממלא מקומו של החכם באשי, הוא כלי שרת בידי חתנו ונכדו, ואלה דואגים לאינטרסים האישיים שלהם. הרב מוצג כאוהב מולדת גלהב ומסור לכסא עד כי מוכן הוא לשמש מלשין, כי רק לכסף יש השפעה בתורכיה. באשר ליהודים האחרים, המוכנים לשרת את האינטרסים האמיתיים של תורכיה ומבינים כי האלמנט היהודי בארץ ישראל הוא תרומה לשלטון הטולטן, קשה להעבירם לצידנו. אלא אם כן, תנתן הבטחה שארץ ישראל תמצא הצלה מציפורניהן של צרפת, או של רוסיה בעזרת הונם של היהודים שיתמכו בממשלה התורכית. קיים קושי רב להעלות רעיונות מדיניים בקושטא. שוחחתי שלשום עם אותו האיש עליו דיווחתי לך במכתבי הראשון [בכור אפנד']בנוגע לאיסור על היהודים להתיישב בארץ ישראל, לרכוש אדמות וכו' הוא אמר לי כי ישנם שרים הסבורים שיש לבטל את האיסורים הללו, אבל אין איש שיעזר להמרות את פקודות הארמון. אף איש, אף איש. [...]. הם אינם שרים, הם משרתים ומאושרים להשרד בתפקידם.

אותו האיש סיפר על הוואלי של ביירות, ששאל כיצד עליו לנהוג עם היהודים שהתיישבו בשנים האחרונות בייפו, בחורן וכו' שיש הטוענים כי ביניהם גם נתינים גרמניים, או רוסים. מועצת המדינה לא העזה להשיב לו, והוא נדרש להביע את דעתו מה לעשות. בן יהודה שב ומוזכיר את הקשיים במציאת נאמן עות'מאני אשר ניתן יהיה לרשום על שמו את אדמות המושבה "בני יהודה". לדבריו, חובבי ציון מלונדון התומכים במושבה ביקשו גם ממני לטפל בזה. דפקתי על כל הדלתות; אך אין איש מעז. האם אתה מבין זאת? השליח המסכן יאלץ לשוב בלא כלום, והמושבה לא תוקם.⁶¹ חברת צדקה מקומית שביקשה אישור לקיים נשף ריקודים למען עצמה, ממתינה יותר משלושה חדשים ותשובת המשטרה היא: "ישנן פקודות חמורות לשים לב היטב למעשי היהודים בחברותיהם".

אינני יודע, כותב בן יהודה, לאיזה שיתוף פעולה אתה מצפה מן הקיסר הגרמני וילהלם השני, כאן, אין למה לקוות. יש לחפש בן תמותה פשוט, וודאי לא צרפתי, רוסי, או גרמני, שירצה

60. על קניית הקרקעות והטיפול בקושאנים ראה: צ' אילן, *הכמיהה להתיישבות יהודית בעבר הירדן - 1871-1947*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 99-105.

61. הכוונה לשר איליס אשמד ברטלט (1849-1902), יליד ברוקלין שהיגר עם הוריו לאנגליה. היה משקיף במלחמת הבורים בדרום אפריקה (1899) ומחברו של הספר *Battle field of Thesaly* (1897).

לעזור לנו. ייתכן וניתן לערב את הממשלה האמריקאית למען מטרתנו, אולם, אמריקה אינה משחקת עדיין שום תפקיד מדיני באירופה, שהסולטן ישים לב לעצותיה. אנגליה הייתה יכולה להועיל לנו, והיא הייתה עושה זאת ברצון, מן הסתם, אך לרוע המזל, אנגליה שנואה על התורכים ובמיוחד על הוד מעלתו.

בן יהודה מציע איפוא, לגייס את כל העיתונאים הציוניים העובדים בעיתוני אירופה, שיקדישו את כל מאמציהם כדי להביא להתקרבות בין אנגליה לבין הסולטן. בינתיים, ישנו אנגלי אחד אשר יוכל בכל זאת לעזור לנו והוא סיר ברטלט (Bartlet), המקובל מאד על הסולטן, בגלל חיבתו לתורכים. אני מבין שהוא עתיד לקבל זיכיון לרכבת, ואולי ניתן להתקשר עימו.⁶²

עלי להצביע עתה על איש מסוכן מאד לעמדותינו, והוא יוסף ביי נבון, שהשיג בעבר זיכיון לרכבת מיפו לירושלים.⁶³ יש לו ידיד בארמון הסולטן, אחד משרי החצר. כדי להיות מקובל בחלונות הגבוהים, למען השגת זכויות נושאי רווחים, הוא עוסק בריגול. ידוע לי ממקור נאמן שבימי הקונגרס של באול, הנבל הזה הציע לסולטן, שיסע לבאול ויעמיד פני ציוני קיצוני, ילמד את כל מה שיאמר בו וידווח להוד מעלתו. [...] למען האינטרס שלו הוא היה בוודאי משקר וכותב את הדברים האימיים ביותר. למרבית המזל דחה הסולטן את הצעתו. האיש כה מסוכן, ואם יודע לו שכתבתי לך כל זאת אודותיו, הוא עלול לגרום לאובדני. אני כותב לך הדברים הללו, מתוך הכרה כי עליך לדעת מי הם אויביך.

את מכתבו סיים בן יהודה בבקשה כפולה; שייאשר את קבלת המכתב, וכבפעם הקודמת [?] כשישיב לו על מכתבו, לא ירשום על המעטפה את שמו, אלא, את כתובתו של מ. פרסקו, מנהל ביה"ס היהודי של כ"ח בגאלאטה. גם בפעם הזאת לא העז בן יהודה להביא בפני הרצל את המידע ששאב משטראוס. הוא כבר תכנן באותה שעה ביקור בווינה ושיחת פנים אל פנים עם הרצל, או אז יוכל להציג בפניו את עמדותיו הלאומיות והמדיניות, בעקבות דבריו של שטראוס. במכתב שנשלח אל חמדה, שלושה שבועות אחר כך, התוודה בן יהודה "אני כתבתי לו [להרצל] מעמד הענינים, וכבר הגיעוני ממנו שלשה מכתבים".⁶⁴ יתר על כן,

במכתבו האחרון, בתשובה על מכתבי, אשר בו ספרתי לו על השיחה שהייתה לי עם שטרויס [שטראוס] ואמרתי לו כי סכנה גדולה מרחפת על היהודים בארץ ישראל וגם על הציונות בעצמה, ענה לי: "השיחה עם שטרויס חשובה מאד. אני אשתדל למנע הדברים הלא נעימים". אולם, תוהה בן יהודה, באיזה כח? ומוסיף כמי שלא סופק מהתייחסותו של הרצל, "אני אדבר

62. יוסף ביי נבון (1858-1934), סוחר ובנקאי ירושלמי. מבוני שכונות העיר, בעל הזיכיון לרכבת יפירירושלים. שימש קונסול של מדינות שונות בעיר. בפאריס נפגש עם הרצל והציע לו את עזרתו. נפטר בפאריס.

63. מכתב זה של בן יהודה מפתיע מאד; במכתבו מתשעה בדצמבר אל הרצל הוא קבל בפניו על שלא קיבל תגובה על מכתבו מאוקטובר, ואילו במכתבו מ-21 בינואר הוא דיווח לחמדה על שלושה מכתבים! שקיבל מהרצל. בארכיון הרצל באצ"מ, אין כל זכר למכתבים ששלח הרצל לבן יהודה. תודה לגב' גיטה ברתקוה על סיועה.

64. כא ינואר 1899, "מאגרות אליעזר בן-יהודה", דאג היזם, 72 (כו בכסלו תרפ"ט, 10.12.1928), עמ' ב.

על אדות זה עם נורדוי וברנו לזר.⁶⁵

באותה עת, ינואר 1899, כבר היה בן יהודה משוכנע מעל לכל ספק, שאפסו סיכויי של הרצל לקבל צא"רטור על ארץ ישראל. אולם הוא לא העז לכתוב להרצל, שכל המאמצים בכיוון זה שהוא וחבריו משקיעים, הינם לשווא, למטרה שאינה ברת-השגה. בראשית אותה שנה נתגבשה דעתו והוא ניסח אותה לחמדה בוו הלשוני:

ככל אשר אני [מוסיף?] לחשב במעמד הענינים כן אראה יתר ברור שכמעט אין שום תקוה לנו כעת להאחו בארץ נחלת אבותינו, כאשר כבר כתבתי לך על פיה [?]. אשר הגיד לי הארון שטרונים החליטה החלטה חזקה לבלתי הרשות ליהודים יסוד שום מושבה, ובכלל לא לתת להם להתרבות בארץ. רוסיה וצרפת מחזקות ומכבדות את לבה בהחלטתה זאת. לטענות, החמיצו היהודים את ההודמוניות שנקרו בדרכם, שהרי 'משך דורות רבים, במאות השנים האחרונות, הייתה ארץ ישראל באמת הפקר; היא הייתה פתוחה לפנינו; יכולנו לבוא ולהחזיק בה; יכולנו להיות עד כה עם בארצו, ואו היינו יכולים על נקלה לה להשיג חרותנו בימים האלה. אבל, התלמוד המית בקרבנו את רוח המדיני את רוח החיים... אנו הייתה לנו רק מחשבה אחת רק רגש אחד כי אנו לעצמנו לא נוכל לעזור ואין לנו גם צורך בזה, כי עלינו לחכות לישועה רק להשמים כי רק משיח עני ורוכב על החמור יקבץ את גליותינו. אנו יחלנו איפוא ונמנענו, וכאשר הקיצונו הנה - מה גורא הרגש! - אחרנו את המועד'.⁶⁶ במכתב אחר אל רעייתו, טען בן יהודה, כי 'אם חפצים אנו בחיים, אם חובבי ציון אנו וחפצים לשוב בעת מן העתים לארץ אבותינו עלינו לכוון לנו לעת עתה אחוזת נחלה למרשב לאמתנו באיזה מקום אחר [שרוף] רק באפריקה עלינו לבקש מגורמי [?] ארפה רשות לכבש את [שרוף] על גבול ארצנו [?] הוא חייב, הוסיף במכתבו, לנסוע בדחיפות לאירופה לדבר על זה עם ידידינו בפרז.

כבינו את המשמעות החמורה שבהצגת החלופה הזו, ועד כמה היא עלולה לערער את האמונה בציונות, ולעורר נגדו את הרצל וחסידיו, כתב בן יהודה:

אי אפשר [שרוף] לקרא הקריאה הגדולה לשוב לארץ [אבותינו?] [אני חש?] חובה לנפשי לקבל לקרא את הקריאה לעזבה לזמן מה. אפשר כי עוד לא באה העת לפרסם את הדבר הזה ברכים [?] אני חושב כי עמנו אתנו עדין די לאמי כי יתלהב מרעיון הזה בלי חבת ציון. חבת ציון היא בית הספר לעמנו לבוא על ידה לחבה לאמית לעצמה לשמה. אולי צריך עוד להסתיר את הדבר מהעם שנים מספר ולדבר לעת עתה רק בשם חבת ציון, בשם ארץ ישראל הישנה. אבל, העומדים בראש התנועה צריכים לדעת את עצם הדבר, צריכים להבין כי עלינו ליצר לנו ארץ ישראל חדשה, ציון חדשה.

המחשבות האלה ממלאות את רוחי, מתאר בן יהודה לחמדה את מצוקתו, 'הרגשות האלה ממלאים את [לא קריא] מציקים אותי ולבי חפץ להבקע מאין יכלת לי [?] ארשת שפתים למען ירוח לי'.⁶⁷ חמדה, הנרעשת למקרא הגיונו הקורר של בן יהודה השיבה לו לאמור: 'זהנה הכל מתבלבל, הכל מתעכב באמצע הפעולה החמה [...]. לפי דעתי נצרכה פוליטיק נסתרה עתה בקרבנו בעבודתנו הלאה לתחית עמנו. בזה אין ספק, כי עלינו לחפש מקום אחר,

65. שם, שם.

66. בלא תאריך, כנראה בינואר (במצב גרוע), אצ"מ 43/4/1.

67. בלא תאריך, אצ"מ 43/22.

איזה שיהיה, איפו שיהיה. אך מחויבים כמקדם למשוך הלבבות, אך לאותה האכן השואבת – לא"י חלילה וחלילה לנגוע עתה בשאלה זו.⁶⁸

לא עלתה כלל על דעתו של בן יהודה, כי הרצל התחבט באותן הסוגיות ממש, זמן רב לפני שהעסיקו אותו. מעין ביומניו של הרצל ניתן להתרשם מן החלופות הרבות שהציעו לו אישים שונים.⁶⁹

ז. פגישה שכזאת

בראשית חודש מרץ 1899 יצא בן יהודה את קושטא ברכבת "אורינט אקספרס" בדרכו לוינה. הוא עשה ימים אחדים בסופיה שבבולגריה, וכיום שיש, ו בניסן תרנ"ט (1899.3.17), הופיע במשרדי הוועד הפועל הציוני המצומצם וביקש ראיון דחוף עם הרצל. המנהיג, הטרוד כל כולו בענייני העם היהודי ובייסודו של הבנק "אוצר התיישבות היהודים", התקשה להתפנות אל בן יהודה הנרגש, אך נאות לראותו למחרת היום, בשבת.

בן יהודה הופיע לפגישה הנכספת במיטב מחלצותיו ובהתרגשות רבה "כהר געש: הוא פולט ופולט דבורים על סכנות, ידיעות על צרכי השעה והצעות על האמצעים הדרושים".⁷⁰

מה אמר בן יהודה באותו מעמד אין אנו יודעים. ניתן רק לשער שהוא לא הסתיר מפני מנהיגו הנערץ את רעיונותיו ושטח בפניו, במשך כשעתיים, את דעותיו ביחס למהלכים הרצויים שיש לנקוט נוכח הנסיבות הפוליטיות המיוחדות בארץ ישראל ובבירת הממלכה העות'מאנית.

הרצל המאופק הקשיב בסבלנות ובאורך רוח לבן יהודה הנסער, וכך רשם ביומנו: "ביקרני העיתונאי בן-יהודה מירושלים. יהודי קטן ואדמוני מן המזרח. אני מתחיל להכיר טיפוסי היהודים השונים. הוא מאריך בדיבורו ונראה כאילו יש לו איזה מחשבה מסותרת (ההדגשה שלי, י"ל), אך נודעו לי מפיו כמה דברים על הלך הרוחות בתורכיה כלפי הציונות".

בסופה של התרשמותו שלו ציין הרצל לעצמו, כי דרישתו של בן יהודה לתמיכה שנתית בעיתון ערבי, עשויה לבוא בחשבון "אפשר שאמציא לו את הסכום הזה (יהיה כדאי לו להוציא סכום כזה כדי לרכוש לו כלי מבטא ערבי שהוא נוח למותסרף [המושל] וישפיע על הקהל בדרך רצויה)".⁷¹

האם הירשום ביומנו של הרצל מבטא את תוכנה של השיחה? האם אלה הדברים שבן יהודה הציע לפני המנהיג? ומה על אותם העניינים שהכין במשך כל אותם

68. על האלטרנטיבות השונות כגון קפריסין ועוד, הומו, ב, כרך ג, עמ' 44.

69. חמדה, חייו ומפעלו, עמ' 192.

70. כתבי הרצל, כרך ג, הומו, ב, תל אביב תש"ך, עמ' 183.

71. המדינה היהודית, ווארשא תרס"ה, עמ' 8. מוריץ טוביה שניידר (SCHNIRER) (1861-1941) יליד בוקרסט למד רפואה בווינה ומשנות השמונים פעיל באגודת קיימה. מראשוני הציונים באוסטריה וממקורביו של הרצל. יצא עימו למסעו בארץ ישראל.

חודשי המתנה ארוכים לקראת הפגישה הנוגעים לגורלה של האומה ולעתידה של התנועה הציונית עליהם גם כתב לחמדה? הייתכן שאותה מחשבה נסתרת שהבחין בה הרצל, היא רעיון הטריטוריה החלופית, עליו לא העזו לספר לו? דומה שהאווירה הקרירה שהשרה הרצל בעת הראיון הקשתה על בן יהודה גלגלות באזונו את הדבר. כעבור שנים אחדות משנדרש בן יהודה לסוגייה זו כתב: "וגם הפעם כמו נימי נפשי עוד לפני ארבע שנים את ההכרח הגמור לבקש לנו מקלט לאמי, לפחות ארעי [...]. הגדתי [...] לברנר לזר ולד"ר נורדוי בפריו ולד"ר שנירר בוניה".⁷² להרצל, אם כן, לא נאמרו הדברים.

הפגישה עם הרצל, הותירה את בן יהודה מתוסכל ומאוכזב. כעבור ימים אחדים דיווח לחמדה:

את דר' הרצל לא ראיתי יתר, אך כמדמה שעמדתי על אופיו ואני מכיר עתה את תכונת רוחו. וכל מה שהיה לנו קשה בהנהגתו המזורה אתנו מתרץ לי כעת. לא בכונה חלילה לפגע בכבודנו או מפני שלא חפץ לראותנו עשה מה שעשה, כי אם [...] כן, מפני שהוא איננו חושב אדם, מפני שהוא יחיד עד הקצה האחרון [...] מפני שהוא דורס ורוסם ברגליו רגשי כל איש זולתו. [...] אין איש אוהב אותו, אף כי אפילו שונאיו ומתנגדיו אינם יכולים לא להודות כי הוא מסור בכל לבו להרעיון והוא עובד יומם ולילה. להערכתו, חל כירסום במעמדו של הרצל גם בקרב האריסטוקרטיה הווינאית, ואשתו של הרצל איננה מרוצה מכך. היא 'ככלל איננה מתקרבת להציונים', וחבריו הקרובים של הרצל, קוקש,⁷³ וורנר, אינם מכירים אותה כלל. למחרת, השלים בן יהודה את מכתבו ובין שאר התרשמויותיו כתב: 'מה שחסר לדר' הרצל לגמרה, הוא – דווקא לב אף כי לפי שמו היה צריך שיהא לו לפחות לב קטן. הוא בעל מחשבות, אף כי לא עמקות [...] אני חס עליו, יען אני חושש כי אחריתו תהיה רעה מאד. אם לא ימצא איזה דרך לצאת מהמבוכה שהוא נמצא כעת בה בענין הציוניות; לא מן הנמנע הוא כי ישלח יד בנפשו, כי הוא גא מאד, ועקש, עומד על דעתו, ובשום אופן לא יחפץ לקבל דעת איש אחר, אפילו אם הוא יבין ויראה כי הוא בעצמו טועה'.⁷⁴

כל מה שכתבתי לך הוא כטפה מן הים, דיווח בן יהודה לרעייתו כעבור ימים אחדים. בכל יום יגלה לי עוד איזה שרטוט, אשר לא ראיתי היטב קדם, ואני מתעצב אל לבי בחשבי כי האיש הזה הוא העמוד התוך אשר כל בנין הציוניות נשען עליו, ואם הוא ידעוץ ויתרועע, ונהרס כל הבנין אולי.

בן יהודה מתאר לחמדה את הרושם העז שעושה עליו הפעילות הקדחתנית בוניה. הכל בטוחים כי קרוב המועד בו יושגו שני מליון הלירה לבנק, שזה עתה נוסד. כולם חשים כי גם זמנו של הרשיון הרשמי הנצרך לעבודה בארץ ישראל קרוב מאד. "כל

72. ד"ר אוסקר קוקש (KOKESCH) (1860-1905), יליד ברודי ומשנות השמונים פעיל באגודת קדימה בוניה. הצטרף אל הרצל ושימש מזכיר הוועדה המכינה את הקונגרס הציוני הראשון. היה חבר הועד הפועל הציוני ומראשי ציוני אוסטריה.

73. וינה יום ד, יא בניסן תרנ"ט, כב מרס אתתל; יום ו, כד מרס אתתל, אצ"מ A43/4.

74. מבית לב א"ש [לאון שוורץ] בוניה, א דפסח אתתל לגלותנו (ט"ו בניסן תרנ"ט, 26.3.1899), אצ"מ A43/4. נדפס למקטעין בהעולם, י"ב (1939.12.17), עמ' 190. אין כל עדות על פגישות נוספות בין השניים. מן הסתם נפגשו באקראי במסדרונות.

אלה נראים לציונים סימנים מעודדים ומעוררי גאווה רבה". אלא שבתוך רגשת העבודה והאמונה בהצלחת הדרך, שרואה בן יהודה מסביבו, תוקפת אותו חרדה נוראה. הוא הרי כבר יודע בוודאות גמורה, שכל החזיון האופטימי הזה עתיד להתנפץ בקרוב על סלעי המציאות הקשים. הוא חושש כל העת להעלות על דל שפתיו את הספקות האיומים המחלחלים בקרבו.

ועל אחת כמה וכמה, שאי אפשר לגלות את כל האמת, הוא כותב לחמדה, ומכ"ש [ומכל שכן] להטות את לב העם לאיזו ארץ אחרת זולתי ארץ ישראל. זה דבר שאי אפשר במעמד הנפשי של העם כעת. והרצל ודאי מרגיש את זה, וגם גאותו ויהירותו ואולי באמת דמיונו הכובד, אינם נותנים לו לחשב מחשבה אחרת, או לפחות אינם נותנים לו להוציא זה מפיו. והוא הולך ומשתקע יתר ויתר וצולל במצולה זו, שאולי לא ישוב לעלות ממנה. איזה רגש מורד, שלא אוכל לבאר מהותו לא לך ולא אפילו לעצמי, ממלא את לבי בכל פעם שאראהו (היום נפגשתי אתו בפעם השלישית מן יום השבת העברה), או שאראה את דמותו, שאחשב בו. נדמה לי שהוא עצוב, שהוא מרגיש כי נאחו בסבך שלא יוכל להחליץ ממנו.⁷⁵

שבועיים ימים עשה בן יהודה בווינה. לבד מישיבתו בתדרי הוועד הפועל ופגישות חפוזות במסדרונותיו, בסעודות עם עוזריו של הרצל ועם ראשי הקהילה היהודית בעיר, הקדיש זמן רב להשגת אמצעים למילונו. בעזרת אישים כד"ר משה גידמן, רבה של וינה והורנר, נאמן קרן רוטשילד באוסטריה, ובסיועו של הוועד שיסד לשם כך, הצליח בן יהודה לגייס כמה מאות פלורנינים.

דווקא עושי דברו של הרצל אכזבו. במכתבו אל חמדה, סיפר לה בן יהודה, כי ד"ר קוקש הודה בפניו כי הוועד הפועל "חייב לעזר", אלא, שהשעה קשה מאד. הוא הבטיח לשוחח עם הרצל והתשובה שנתקבלה ממנו "האביד כמעט כל התקוה". רק בעבור ימים אחדים, לאתר ישיבת הוועד, מסר לידי קוקש שלוש מאות פרנק בלבד. אכזבתו של בן יהודה מהרצל באה לידי ביטוי בהמשך המכתב, שבו הוא ביקר בחריפות את אופיים של הייחוסים בין וינה לפאריס; בין הרצל לרוטשילד. לדעתו, שגה הרצל שעה שהפך את במת הקונגרס הציוני בבאזל "לבית דין ושפט בו את פקידי המושבות ועל הייחוס ליק"א". גם המאמרים שמפרסם הולט, בטאונה של התנועה הציונית, אודות מנהגי פקידות המושבות בארגנטינה, הם טפשיים ואינם מקדמים דבר.

הוא מוסיף פרטים שונים ומשונים על הרצל והתנהגותו, כפי ששמע משנירד ומקוקש, המצדיקים את התרשמותיו שלו ממנו. עוזריו של הרצל מאשרים את חולשות מנהיגם שהוא מעין "בן יחיד", "בן יקר" ו"ילד שעשועים",⁷⁶ מתנשא ומנוכר, אפילו לנשים שבסביבתו. בן יהודה אינו מסוגל לעמוד בפני יצרו העיתונאי וסקרנותו האישית, והוא מבקש לדעת עוד ועוד פרטים על הרצל, וכך כתב: "ובכלל, אני שמח על אשר עלה בידי לעמד על אפיו ותכונתו של האיש הזה ושל חבריו. אני צריך לדעת כל זה; אני עתה מבין העניין כמו שהוא, וזה נצרך לנו מאד".

75. ה' חוה"מ פסח אתת"ל. שבת, כא בניסן תרנ"ט (1.4.1899), אצ"מ A43/4. השניים, נחשבו בעיני הרצל להגונים, אולם פרט לכן, כמעט בלתי נחשבים. *היומן*, ב, כרך ג, עמ' 7.

76. *חיי ומפעלו*, עמ' 192.

בן יהודה עזב את ווינה, לב העשייה הציונית, בראשית אפריל 1899. התמיכה המקווה במילונו נתקבלה רק בחלקה, והעזרה הכספית להוצאת עיתון בשפה הערבית, נותרה כהבטחה בלבד. והגרוע מכל, הרצל התעלם לרברי חמדה מתרומתו הרבה של בן יהודה לתקופת התחיה שהוא "היה מחוללה עוד בהיותו בגולה ומצויאה לפועל בארץ".⁷⁷ עם זאת, לא יצא בן יהודה בידיים ריקות; השקפותיו המדיניות, רעיונותיו בתחומי החברה והתרבות נשמעו באזני המנהיג היהודי הגדול שעל כתפיו הטילה ההיסטוריה את האחריות לגורלו של העם היהודי.

למרות האכזבה שנחל בפגישתו עם הרצל, הוא נותר חייל נאמן במחנה הציונות המדינית, ומעריך מסור בלב ונפש למנהיגו; עד כדי כך שיודילוביץ, חברו בלב ונפש הזהיר את חמדה: "לא טוב שהוא [בן יהודה] מראה את נטיותו להחבר הרצל, כי אם הממשלה תתפוס אותו, אף אחד לא יצילנו".⁷⁸

בבואו לפאריס מווינה, התייצב בן יהודה בביתו של נורדאו ומסר לו על שיחתו עם הרצל ועל תוצאותיה העגומות. בפני נורדאו שטח בן יהודה את תוכניותיו השונות; ייסודם של בתי ספר בהם ילמדו הילדים הערבים גם את השפה העברית, העמקתו של החינוך הלאומי-מדיני בבתי הספר העבריים, הוצאתו לאור של עיתון בשפה הערבית שיסייע גם להרמת מעמדם של הערבים. נורדאו הקשיב בעניין רב לרברי בן יהודה, אולם גם הוא לא גילה אהדה רבה לחשיכות שהעניק בן יהודה לעברית כשפתו הלאומית של העם היהודי ואמר: "קודם יהיו יהודים בארץ-ישראל ואז יחליטו באיזו לשון ידברו". ובאשר לחינוך הלאומי, גם הוא כהרצל לא ייחס לו חשיבות של ממש. בן יהודה חשף בפני נורדאו את תחושותיו הכבדות ואת נטייתו לפתרון הטריטוריאלי. במכתבו אל חמדה, לאחר השיחה עם נורדאו, קבע בן יהודה כי נורדאו "רואה כי אני מבין הרבה יותר את מעמד העניינים, וכי השקפתי נכונה ואמתית".

בפני נורדאו העלה בן יהודה את הבעייתיות שביחסי הרצל והבארון רוטשילד, ואת הנזקים הנגרמים לעניין הציוני בעטיים, כפי שלמד לדעת בבית מארחו אליהו שייך.⁷⁸ כדווחו על כך לחמדה הוא ציין: "אני אולי האיש האחד, העומד ביחס עם שני הצדדים, עם הברון ועם יק"א מעבר מזה והציוניים מעבר השני, ולשני הצדדים יש אמונה כי ונטיה אלי ואפשר כי אני אביא את שני הצדדים לקרוב הדעת". הוא דיווח לה על פגישתו הטובה עם גרסיס לון, מראשי כ"ת, שהתיר לו לדבר בשמו עם הציונים ולומר להם, "כי אם רק יהיה להם להציונים איזה דבר *Pratique* תתן יק"א את ידיה להם". בקרוב ילך נורדאו לווינה וידבר עימו על כל אותם עניינים "וינסה לבוא לידי איזו התקרבות".⁷⁹

ניסיונו של בן יהודה להביא בפני הרצל את הצעותיו, אותם כבר העלה בעבר, אך הפעם באמצעותו של נורדאו, תוך נכונות לקבל עליו את תפקיד המתווך, לא הביא לתוצאות. ואילו רעיונותיו של בן יהודה בדבר מקלט זמני בטריטוריה כלשהי,

77. מיודילוביץ לחמדה, פברואר 1899, אצ"מ A192/328.

78. אליהו שייך (Scheid) (1841-1922), יליד אלזס בא כוחו של הבארון רוטשילד במושבות ארץ ישראל בשנים 1883-1900.

79. פריז, ליל יום ו, כא אפריל אתת"ל לגלותנו, אצ"מ A43/169.

נתקבלו כעבור שנים אחדות על דעתם של הרצל ומקורביו, ועל רבים ביישוב היהודי בארץ ישראל.

סוף דבר

הערצתו של בן יהודה את הרצל ראויה וודאי להיכתן גם בכלים פסיכולוגיים;⁸⁰ בן יהודה שנודע בקנאותו ובהכרת ערך עצמו, הגיע עד כדי התבטלות עצמית בפני הרצל ומשום כך נראית מערכת יחסים זו כה תמוהה, שבה האחד נותן ומעניק מעצמו ולא זו בלבד שאינו מקבל דבר, אלא, נדחה ואינו זוכה להכרת המנהיג ולהערכתו, חרף הסיכונים האישיים שנטל על עצמו.

בן יהודה נקרע בין שתי נאמנויות סותרות; האחת, מחויבותו המוחלטת לנותן לחמו הבארון רוטשילד, שהתנגד לפעילותו של הרצל, ומנגד, הערצתו המופלגת להרצל והזדהותו המלאה עם דרכו.

הרצל היה לבן יהודה לא רק מופת של מדינאי יהודי גאה המביא כבוד לעמו בהיכילי מלכים ומדינאים; הוא ראה בו, במידה רבה, את בן דמותו שלו, המממש הלכה למעשה את רעיונותיו.

בבית בן יהודה הדגישו את קווי הדמיון הביוגראפיים המשותפים לשני האישים; היותם עיתונאים במקצועם, שניהם חסידי הליברליזם והתרבות המרכז אירופית, ושניהם הגיעו להכרתם הלאומית עקב אירועים פוליטיים חשובים; הרצל הושפע כביכול ממשפט דרייפוס (1894 ואילך) ובן יהודה – ממלחמות העמים הבאלקנים לשחרורם (1877-1878). הרצל נעזר על ידי נוצרי, הכומר הנרי ויליאם הכלר (Hechler) ובן יהודה על ידי העיתונאי הרוסי (פולני?) ניקולאי ניקולאייביץ' צ'אשניקוב.⁸¹ זאת ועוד, בן יהודה ראה את עצמו כהרצל, קורבן לאיבתם של ציוני רוסיה וכמותו ולזל אף הוא ביהודים הגלותיים הללו והשתלח בהם בזעם רב מסיבותיו שלו. הוא חש צורך עמוק ואולי בלתי מודע כל צרכו לגונן על הרצל מפני האופוזיציה המזרחית הזו שקמה עליו. הוא סלח להרצל על שגיאותיו, על הזלזול בכבודו ובעיקר, על יחסו המנוכר לשפה העברית – בבת עינו.

גם לאחר פטירתו של הרצל ולאחר שנכזבה תוחלתם של תומכיו, הוסיף בן יהודה לתמוך בעמדותיו הטריטוריאליות, ומבחינה זו, היה "הרצליאני יותר מהרצל עצמו".⁸² בחשבונו ההיסטורי ראה בן יהודה את עצמו כשווה ערך להרצל, וגם

80. הגרפולוגית, גב' רומה אבישר, עמדה על כך בציינה במיוחד, כי במכתבי בן יהודה להרצל, נכתב שמו של הראשון באותיות גדולות מאד ואילו חתימתו של בן יהודה, באותיות זעירות מאד. מכתבה אלי. בספרו, *דברי הימים לבני ישראל – ליל הגלות ושחר התחיה*, חלק ג (וורשא תרע"ג), עמ' 116, תאר בן יהודה את דון יוסף הנשיא בצלמו של הרצל.

81. הפרטים הביוגרפיים על צ'אשניקוב מעטים ביותר. נזכר פעמים אחדות במאמריו הראשונים של בן יהודה בעילום שם ובזכרונותיו, בכינויים שונים. בהיותו בפאריס (1878-1881), היה צ'אשניקוב מעין פטרון לבן יהודה והוא הצטרף אליו בעלותו ארצה בשנת 1881, ומאו נעלמו עקבותיו.

82. י. קלחנר, 'בן יהודה היוצר', בתוך: 'הנל' (עורך), *אליעזר בן יהודה*, קובץ לזכרו, ירושלים ז להצגת בלפור [תרפ"ד], עמ' עשרה.

מקורביו גרסו, כי "יש להשוותו רק לתפקיד שמלא הרצל".⁸³ במכתבו אל דוד פרסקי כתב אהוד, בנו של בן יהודה: "לא צדקת בהמשיכך עיקשות ציונית נבערת (אם לא נאמר בפרוש: זדונית) בהזכירך את הרצל לפני אבי (שקדמו ביותר מ-16 שנה אף במדינה שהוא אב"י, קרא לה ישראל".⁸⁴ דברים ברוח זו כתב בן יהודה לבנות ציון היקרות בגליציה שנים אחדות קודם לכן: "זה לי חמש עשרה שנה מהרגע ההוא [...] בעת אשר איש בקרבנו לא חלם זה אפילו בחלום חזיון לילה. למן העת ההיא ועד עתה לא חדלתי מחשב ומעבוד ברעיון הקדוש – רעיון תחית עמנו".⁸⁵ חמדה, שטיפחה במסירות רבה את המיתוס של אליעזר בן יהודה כראש וראשון ללאומיות היהודית וכנביא תחיית עם ישראל בארצו, לא יחסה חשיבות רבה מדי לעובדות אם אין בהן כדי להאדיר את דמותו של בן יהודה.

83. נ. סלושץ, 'אליעזר בן יהודה, עשרים שנה אחרי פטירתו', הארץ, 4.12.1944 ראה: ש. ארנסט, 'הרצל ובן יהודה (הקבלות)', דאר היום, 75 (31.12.1992) עמ' 5.
84. ושינגטון, ה אלול שנת הבר־מצוה למדינת ישראל (1951), ארכיון גנזים 31017/1.
85. ירושלים, שלשה ימים לפני יום הדין, לפני א ותתכה שנה (תרנ"ד), ארכיון העבודה ע"ש פ. לבון (2) 104-107. IV.

